

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

ABDURAHMANOV MƏFTUN FAMIL oğlu
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN TƏŞKİLİ VƏ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı :

060402 “Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.Əhmədov M.Ə

i.e.n.,dos.Kazımov R.N

Kafedra müdiri

i.e.n.,dos.Cəfərli H.A.

BAKİ - 2015

Mündəricat

Giriş

I Fəsil. Daxili audit və Azərbaycanda onun inkişaf perspektivləri

- 1.1 Daxili audit maliyyə nəzarətinin forması kimi
- 1.2 Daxili auditin təməl prinsipləri və normativ hüquqi bazası
- 1.3 Firmadaxili auditin standartları və onların tətbiqinin metodiki problemləri

II Fəsil. Sənaye müəssisələrində daxili auditin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 2.1 Müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin auditi
- 2.2 Müəssisələrdə aparılan əməliyyatların məqsədə uyğunluğunun auditi
- 2.3 Müəssisənin resurslarının qiymətləndirilməsində daxili audit proseduralarından istifadə

III Fəsil. Sənaye müəssisələrində audit tədqiqatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1 Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili metodikası
- 3.2 Müəssisədə bütün növ resurslardan istifadənin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Cəmiyyətin iqtisadi transformasiyası şəraitində yeni istehsal münasibətlərinin yaranması, material, əmək və maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi ilə yanaşı onlardan səmərəli istifadə olunması da vacib məsələlər kimi ön plana keçir. Bu problemin həllində uçot, nəzarət və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi şübhəsizdir. Eyni zamanda formalaşmaqda olan yeni iqtisadi münasibətləri ifadə edən kateqoriyalar yaranır. Bu cür kateqoriyalardan biri də auditdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə və onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası gücləndikcə iqtisadi-maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında, iqtisadi cinayətkarlığa və əsassız israfçılığa qarşı mübarizədə auditin imkanlarından daha geniş istifadə etmək zərurəti yaranır.

Müasir audit səmərəli maliyyə nəzarəti olmaqla yanaşı, həm də sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə sisteminin sabitliyinin möhkəmlənməsində, onların biznes-inkişaf planlarının hazırlanmasında, yerli, regional və dünya bazarlarının tədqiqində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli idarə olunmasının təşkilinə, onun fəalliyətinin tənzimlənməsinə müsbət baxımdan təsir edən audit sistemi həmçinin bu subyektlərin maliyyə fəaliyyətinin mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirərək, bu istiqamətdə öz rəyini bildirir.

Təsərrüfat subyektlərində gündəlik nəzarətin lazımı səviyyədə təşkil olunması üçün yüksək peşəkarlığa malik olan, müəssisənin təşkilati-iqtisadi quruluşunu dərinlən bilən, yoxlama texnikası ilə ətraflı tanış olan mövcud qanunvericilik barədə müfəssəl məlumatı olan xüsusi nəzarət xidmətinin - daxili auditin olması vacibdir. Beynəlxalq təcrübədən məlumdur ki, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində şəxsi mülkiyyətin əsas mülkiyyət forması olduğu yerdə daxili audit sistemi geniş tətbiq olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin idarə olunmasında daxili audit nəzarətin ayrılmaz və mühüm elementidir. Daxili auditə tələbat onunla əlaqədar yaranır ki, sahibkarlar müəssisənin və aşağı idarəetmə strukturlarının fəaliyyətinə gündəlik nəzarətlə məşğul ola bilmirlər. Daxili audit bu fəaliyyət barədə informasiya verir və

menecerlərin hesabatlarının düzgünlüyünü təsdiqləyir. Daxili audit başlıca olaraq risklərin idarə olunması və müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə çevik informasiya əldə etmək baxımından əlverişlidir.

Maliyyə nəzarətinin xüsusi növü kimi audit - dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və maliyyə sabitliyinin bərqərar edilməsi üçün zəmin yaratmaqla, qanunçuluğa riayət edilməsinin təmin olunmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, maliyyə vəsaitlərindən düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına xidmət edir, büdcə və maliyyə intizamının ən müxtəlif pozuntularını aşkara çıxarmağa yardım göstərir, qanunsuz xərclənmiş vəsaitləri aşkar etməyə və onların bərpasına imkan yaradır.

Müəssisənin sahibkarı, səhmdarları bunda maraqlıdırlar ki, sərf etdikləri kapitalın artımı müqabilində yüksək mənfəətin əldə edilməsi və nəticə etibarilə dividendlərin daim artması təmin olunsun. Müasir şəraitdə material-pul vəsaitlərin təyinatına uyğun sərf olunması, dövlət qarşısında vergi və digər ödənişlərin təminatı, satıcı təşkilatlara olan borclarının ödənilməsi, mühasibat uçotunun aparılmasının düzgün təşkili üzərində gündəlik nəzarətin olması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, daxili audit müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının istifadəyə yönəldilməsinin məqsədli təyinatını, rasionallığını, tamlığını və vaxta müvafiqliyini müəyyənləşdirərək, maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında və xərclənməsində ehtiyat mənbələrini üzə çıxararaq, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarında və onların hesabatda əks olunmasında qanunçuluqdan və səmərəlilikdən kənarlaşmaları aşkarlayaraq, dövlət büdcəsi ilə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların düzgünlüyünü müəyyənləşdirərək, idarəetmənin səmərəliyinin yüksəldilməsinin təsirli vasitəsi kimi çıxış edir.

Artıq daxili auditin zəruriliyi nəzərə alınaraq, ölkəmizin müxtəlif fəaliyyət növlü müəssisə və təşkilatlarında daxili audit bölmələrinin yaradılmasına başlanmışdır. Lakin bu yeni, perspektivli işin qurulmasında bir sıra nöqsan və çatışmazlıqlara yol verilir, daxili auditorların lazımi biliklərə və peşə vərdişlərinə yiyələnməsinə, daxili auditin aparılmasına dair standartların və etik normaların işlənib hazırlanmasına yardım edən metodik normativ aktlar, tədris-praktik səciyyəli kitablar və metodik vəsaitlər çatışmır.

Daxili auditor peşəsinin mahiyyəti haqqında dəqiq anlayışın olmaması, daxili auditin səhvən istehsalat-maliyyə fəaliyyətinin təftişi kimi təsəvvür edilməsi ölkədə daxili auditi beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurmağa imkan vermir.

Bütün bunlarla əlaqədar müasir dövrdə təsərrüfat subyektlərində daxili auditin nəzəri əsaslarının tədqiqi, onun təşkili və aparılması üzrə metodiki təkliflərin və tövsiyələrin hazırlanması çox aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiyanın əsas məqsədini daxili audit və onun inkişaf perspektivləri, müəssisələrdə daxili auditin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi və müəssisələrdə audit tədqiqatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təşkil edir.

Bu məqsədə uyğun olaraq tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- maliyyə nəzarəti sistemində və müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili audit xidmətinin yeri və rolunu açıqlamaq;
- daxili auditin mahiyyətini tədqiq etmək və onun əsas məqsədlərini, vəzifələrini və funksiyalarını əsaslandırmaq;
- müəssisələrdə daxili auditin təşkilinin mahiyyəti, təyinatı və formalarını tədqiq etmək;
- iqtisadi subyektin maraqlarına uyğun daxili audit xidmətinin nəzarət obyektini müəyyənləşdirmək və vəzifələri formalaşdırmaq;
- daxili auditin təməl prinsipləri və normativ hüquqi bazasını müəyyənləşdirmək;
- müəssisənin resurslarının qiymətləndirilməsində daxili audit proseduralarından istifadə və
- auditdə maliyyə təhlilinin rolu və mahiyyətini müəyyənləşdirmək;

Tədqiqatın predmetini təsərrüfat subyektinin daxili nəzarət sistemi və daxili auditin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri təşkil edir.

Tədqiqat obyektini kimi təsərrüfat subyektlərinin daxili nəzarət sisteminin fəaliyyəti və idarəetmə sistemində daxili audit xidmətinin yeri və rolu əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının, Daxili

Auditorlar institutunun «Audit-Azərbaycan» bölməsinin materialları, bir çox nazirlik, müəssisə və təşkilatların hesabatları, bülletenləri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları kimi iqtisad və audit üzrə elmi-praktik sahədə geniş yayılmış üsul və yanaşmalar, beynəlxalq təcrübənin nəticələri, xarici və yerli alim, mütəxəssislərin nəzəri və təcrübi araşdırmaları, həmçinin bu istiqamətdə qanunvericilik və normativ hüquqi baza istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir daxili nəzarət forması olan daxili auditin təşkili və aparılması ilə bağlı praktiki məsələlərin qoyuluşu, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat prosesində elmi yenilik sayıla biləcək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- daxili auditin mahiyyəti, məzmunu dəqiqləşdirilmiş və onun məqsədi müəyyən olunmuşdur;
- təsərrüfat subyektlərdə daxili audit xidmətinin yaradılması prosesi şərh edilmişdir;
- daxili auditin aparılması metodikası təklif edilmiş və tətbiqi mexanizmi müəyyənləşdirilmişdir;
- daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin daxili nəzarət sistemindəki yeri müəyyən edilərək, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi araşdırılmışdır;
- daxili audit üzrə planların hazırlanması və bu prosesdə riskin qiymətləndirilməsinin əsasları müəyyən edilmişdir;
- daxili auditorların funksiya və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir;

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Əsas müddəalar və tövsiyələr daxili audit xidmətinin düzgün və səmərəli təşkil edilməsinə, daxili audit kadrlarının elmi və praktik biliklərini zənginləşdirməyə, daxili audit standartlarına tam riayət etməyə istiqamətlənmişdir.

İşin həcmi və strukturu. Ümumi həcmi 97 səhifə olan dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 2 diaqram və 12 cədvəl verilmiş, istifadə edilmiş 40 ədəbiyyat göstərilmişdir.

I Fəsil. Daxili audit və Azərbaycanında onun inkişaf perspektivləri

1.1 Daxili audit maliyyə nəzarətinin forması kimi

İqtisadiyyatı idarəetmənin müstəqil funksiyası olmaqla, dövlət nəzarəti, ümumilikdə, idarəetmə prosesinin mühüm mərhələsidir. Bu mərhələdə əldə olunmuş nəticələr qəbul olunmuş qərar və normativ göstərişlərin tələbləri ilə müqayisə edilir. Həmin tələblərin pozulması hallarında onların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər görülür.

Dövlət nəzarətinin mühüm növlərindən biri də maliyyə nəzarətidir.

Məlumdur ki, maliyyə özü üç funksiya - bölgü, tənzimləyici və əlbəttə ki, nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin zəruriliyi maliyyənin xüsusi nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Lakin bu hələ kifayət etmir, ona görə ki, nəzarətin realizə edilməsi üçün xüsusi nəzarət orqanlarının mövcudluğu, onların ixtisaslı mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi, onların hüquq və vəzifələrinin dairəsi, müvafiq təşkilati və metodiki şərtlərin mövcudluğu da zəruridir.

İstehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərinin bütün mərhələlərində maliyyənin iştirakı maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti və zəruriliyini müəyyən edir.

Maliyyə nəzarəti həm xüsusi istehsal, həm bütöv ictimai təkrar istehsalı sahələrini, habelə istehsaldankənar sahələri əhatə edir. Bundan əlavə maliyyə nəzarəti istehsal sahəsindən əlavə, qeyri-istehsal sahələrində də qanunçuluğa əməl olunmasını tənzim edir.

Maliyyə nəzarətinin vəzifələrinin reallaşması nəticəsində maliyyə intizamı möhkəmlənir. Maliyyə intizamı dedikdə, müəssisə, idarə, təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən dövlətin pul vəsaitlərinin təşkili, bölgüsü və istifadə edilməsi qaydalarına və göstərişlərinə dəqiqliklə və dönmədən əməl olunması deməkdir. Bu tələblər nəinki təkcə müəssisə, idarə və təşkilatlara yönəldilir, habelə dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə də aiddir. Maliyyə nəzarəti ümumilikdə dövlətin mənafeyini təmin etməklə müəssisə, idarə və vətəndaşların da maraqlarını müdafiə edir.

Maliyyə nəzarətinin obyektləri təkcə pul vəsaitləri deyil. Pul vəsaitlərinin yoxlanılması, nəticə etibarlı ilə, ölkənin maddi, əmək, təbii və digər ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsini təmin edir.

Hər bir təsərrüfat subyektı təşkilatı-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkənin iqtisadi sisteminin vahid bir hissəsi, nümayəndəsi kimi çıxış edir. Müəssisə milli iqtisadiyyatımızın əsas dayaqlarından olub, müstəqil təsərrüfat subyektı kimi bazarda öz məhsulu, xidməti ilə formalaşır.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar müxtəlif mülkiyyət növü təsərrüfat subyektlərinin yaranmasına şərait yaratmışdır. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi respublikamızın maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin əsasən yarandığıları və xidmət sferasında iştirak etməklə, ümumi daxili məhsulun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması proseslərini əhatə edir. İqtisadiyyatımızın real bölməsinin aparıcı nümayəndəsi olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sistemi spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, ümumi dövlət büdcəsinin möhkəmləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onun sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə birbaşa təsir göstərən mühüm amildir.

Maliyyə nəzarəti-idarəetmə funksiyası olub, müəssisənin iqtisadi-inkişaf proqramına uyğun fəaliyyətini təmin edir. Hər hansı, idarəetmə forması, xüsusilə, iqtisadi-idarəetmə forması maliyyə nəzarəti olmadan həyata keçirilə bilməz. Kapitalın idarə olunması onun vəziyyətinə cari və son nəticə baxımından nəzarət olmadan mümkün deyildir. Eyni zamanda investisiyaların cəlbi, onların hər hansı bir istiqamətə yönəldilməsi müxtəlif maliyyə sənədləşməsinə, maliyyə təhlilini, xərclərin müəyyənləşdirilməsini zəruririləşdirir.

Maliyyə nəzarətinin növlərinə gəldikdə isə deməliyə ki, onları müxtəlif əsaslara görə fərqləndirmək olar. Prof. A.N. Kozirin "maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların təbiətindən" asılı olaraq nəzarətin üç növünü fərqləndirir:

dövlət nəzarəti;

təsərrüfatdaxili nəzarət;

müstəqil nəzarət.

Ümumiyyətlə isə, maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların dairəsinə görə nəzarətin aşağıdakı növləri vardır:

1. Parlament nəzarəti;
2. Prezident nəzarəti;
3. Ümumi səlahiyyətli idarəçilik orqanlarının nəzarəti;
4. Maliyyə-kredit orqanlarının nəzarəti;
5. İdarədaxili nəzarət;
6. Təsərrüfatdaxili nəzarət;
7. Auditor nəzarəti.

Milli iqtisadiyyatımızın formalaşması hazırkı çətinliklər dövründə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədyönlü təşkili, onların səmərəli idarə olunması, bu sahədə sivil iqtisadi maliyyə nəzarət formalarından istifadə olunmasını ön plana çəkir. Belə nəzarət formasının bir qolu kimi artıq dünyada tanınan audit, yalnız sırf maliyyə nəzarətini həyata keçirməyərək, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sisteminin sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə, onların biznes planlarının, hazırlanmasına, yerli, regional və dünya bazarlarının tədqiqinə xidmət edir. Müəssisin səmərəli idarə olunmasının təşkilində, fəaliyyətinin tənzimlənməsində audit maliyyə nəzarəti ilə daha geniş təmasda olaraq, bu haqda müəssəsinin təsisçilərinə, direktorlar şurasına, səhmdarlarına tam və dolğun məlumat verir. Müasir təsərrüfat subyektinin, müəssəsinin fəaliyyətini iqtisadi baxımdan tədqiq edərkən, audit maliyyə nəzarəti ilə əlaqəli öyrənmək məqsədəuyğundur.

Maliyyə idarəetmə və nəzarət sistemi audit ilə əsaslı surətdə bağlı olub, müəssisənin səmərəli idarə olunmasının əsas hissəsi kimi çıxış edir.

Auditor fəaliyyət (audit) müvafiq informasiyanın dəqiq, tam, həqiqiliyini müəyyən etmək məqsədilə mühasibat, maliyyə hesabatı, vergi bəyannamələri, ödəmə-hesablaşma və digər sənədlərin idarədənənar müstəqil yoxlamasıdır ki, bunda məqsəd həyata keçirilmiş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyəti 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" Qanunu ilə tənzim olunur.

Auditor nəzarəti keçirilərkən təsərrüfat subyekti yoxlayıcı qismində daha peşəkar, müstəqil və təcrübəli mütəxəssis seçmək imkanına malikdir. Digər tərəfdən dövlət aparılan yoxlamanın əsaslı və qanunauyğun olmasına əmin olur və buna də heç bir büdcə vəsaiti sərf etmədən nail olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, audit maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən dövlət yoxlanılmasını əvəz edə bilmir. Onların hər birinin öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan audit yoxlaması, "Auditor xidməti haqqında" Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, iki formada həyata keçirilir:

məcburi audit;

könüllü audit.

Məcburi audit qanunvericiliyə görə, öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallarda və müvafiq dövlət orqanlarının qərarı ilə aparılır.

Könüllü audit isə - təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə ola bilər.

Təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, mühasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətlər göstərmək audit fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir.

Yoxlamanın kim tərəfindən aparılması nöqteyi-nəzərdən iki növ audit fərqləndirilir:

daxili, yəni firmadaxili audit;

xarici audit.

Xarici audit isə audit firmalarının vergi, bank, müəssisələr və s. təşkilatlarla müqaviləsi əsasında ayrı-ayrı auditorlar və mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir.

Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu 13-cü maddəsi ilə Auditorların vəzifələri aşağıdakılar aid edilir.

- auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etmək;

- auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;

- bu Qanunda göstərilmiş hallara görə auditin aparılmasında iştirakının qeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiyə (səlahiyyətli dövlət orqanına) xəbər vermək;

- sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;

- auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;

- sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının tələb etdiyi hallar və “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən təqdim olunmalı məlumatlar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq;

- yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanmasını təmin etmək;

- təsərrüfat subyektinin tələbi ilə ona auditin aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, tələflərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələr üçün əsas olan normativ aktlar barəsində ətraflı məlumatlar vermək;

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda vergi hesabatına dair auditor rəyi vermək.

- sığortaçı ilə mülki məsuliyyətinin icbari sığortası müqaviləsini bağlamaq.

- Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə riayət etmək, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər tədbirləri həyata keçirmək.

Həmin qanunun 6-cı maddəsində sərbəst auditor olmağın şərtləri göstərilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;

- məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyət ilə məşğul olma hüququndan məhrum edilməmək və ya bu növ cəza ilə bağlı məhkumluğun qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ödənilməsi;

- mühasibat uçotu, maliyyə, iqtisadçı və hüquqşünas ixtisasları üzrə ali təhsilə və ixtisas üzrə azı üç il iş stajına malik olmaq;
- sərbəst auditor imtahanlarını vermək.

Tamah məqsədilə cinayət törətmək, üstündə məhkum olunmuş və məhkumluğu ödənilməmiş şəxslər auditor ola bilməzlər.

Öz ölkəsində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ olan xarici ölkə vətəndaşı Auditorlar Palatasının rəsmi icazəsi ilə həmin hüquqdan Azərbaycan Respublikası ərazisində istifadə edə bilər.

Auditor rəyi auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş, audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir.

Auditor fəaliyyətinin mərkəzi orqanı Azərbaycan Respublikası prezidentinin yanında Auditorlar Palatasıdır.

Müəssisə və təşkilatın uğurla fəaliyyət göstərməsi, rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi, aktivlərin qorunub saxlanması və artırılması üçün qurulmuş idarəetmə mexanizmi lazımdır ki, onun da vacib ünsürü qismində daxili audit çıxış edir.

Mənfəət əldə etməkdən əlavə müasir dövrdə təşkilatlardan həm də məsuliyyətli olmaq tələb olunur. Onlardan məşğul olduqları fəaliyyət sahələri üzrə yalnız mənfəətli olmaq deyil, həm də özlərinin müxtəlif səhmdarlarının və bəzən digər maraqlı tərəflərin ən yaxşı maraqlarını təmin etmək gözlənilir.

Təşkilatlar sözügedən prinsiplərə nail olmaq üçün daxili audit və korporativ idarəetmə sistemlərini tətbiq etməlidirlər. Bu cür sistemlər fəaliyyətin səmərəlilik və effektivliyini, bütün müvafiq qanunlara uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, təşkilatın lazımi səviyyədə idarə edilməsini və ona nəzarəti təmin edir.

Buna baxmayaraq, müvafiq tələblərə cavab verən daxili nəzarətin layihələndirilməsi və tətbiq edilməsi sadəcə ilk addımdır. Bu nəzarət sistemləri

effektivlik və təşkilatın işgüzar əməliyyatları üçün münasib olmaq baxımından davamlı şəkildə yoxlamadan keçirilməlidir.

Bu mərhələdə daxili audit funksiyası qüvvəyə minir. Daxili auditorlar təşkilatın “daxili yoxlayıcıları hesab olunurlar. Onlar təşkilatın fəaliyyətinin, eləcə də rəhbərliyin qəbul edilmiş strategiya və prosedurlara uyğun olub-olmamasını müəyyən etməyə görə cavabdehlik daşıyırlar.

Audit funksiyası iki hissədən təşkil olunmuşdur (daxili və xarici) və əsasən fəaliyyət üzrə əminliyin həyata keçirilməsini təmin edir. Xarici audit zamanı əminlik dərc edilmiş maliyyə məlumatlarının (məsələn, Təşkilatın Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabat (MVHH) etibarlılığı və dəqiqliyi ilə təmin edilir. Daxili audit üzrə əminlik təşkilatda riskin idarə edilməsi, daxili nəzarət və korporativ idarəetmə sistemlərinin etibarlılığı və dəqiqliyinə uyğun olaraq təmin olunur.

Demək olar ki, bütün müəssisələr strategiya qurarkən aşağıdakılara ehtiyac duyurlar:

- uzunmüddətli hədəflərin müəyyən edilməsi:
- bu hədəflərə nail olmaq üçün hansı fəaliyyətin icra edilməli olduğunu müəyyənləşdirmək.
- bu fəaliyyətləri həyata keçirən zaman potensial riskləri müəyyənləşdirmək
- effektiv şəkildə tətbiq edildikdə bu risklərin azaldılmasına kömək edəcək daxili nəzarət sistemini qurmaq.

Rəhbərlik strategiyasının-məqsədin müəyyən olunma prosesində potensial risklərin aşkara çıxarılmasına görə cavabdehlik daşıyır.

Daxili auditorlardan rəhbərlik tərəfindən müəyyən edilmiş riskləri nəzərdən keçirmək və həmin riskləri azaltmaq üçün tətbiq etdikləri nəzarətin qiymətləndirilməsi tələb olunur. Qiymətləndirmələrin sonunda daxili auditorlar təşkilatın həyata keçirdiyi nəzarətin qənaətbəxş olub-olmaması və effektiv işləyib-ışləməməsi barədə fikir irəli sürürlər.

Buna görə də daxili auditin həmişə müəssisə üzrə rəhbərlik funksiyası daşıyan digər bölmələrdən ayrı olması və əməliyyatlarla bağlı hansısa cavabdehlik daşımaması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: bir çox şirkətlərin daxili audit şöbələri

birbaşa olaraq direktorlar şurasına və ya audit komitəsinə hesabat verirlər. Bu, onların işinin hər hansı yüksək vəzifəli-icraedici şəxs tərəfindən müdaxilə riskinə məruz qalmamasını təmin edir.

Yuxanda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, daxili audit müstəqil qiymətləndirmə funksiyasıdır. Onun əsas məqsədləri aşağıdakılardır.

- rəhbərliyin öz öhdəliklərini icra edib-etmədiyini qiymətləndirmək (effektiv və səmərəli əməliyyatlar baxımından):

- təşkilatın müvafiq bütün qayda və qanunlara uyğun fəaliyyət göstərib-göstərmədiyini müəyyən etmək;

- qəbul edilmiş daxili nəzarət strategiyası və metodlarının hər birinə əməl edilib-edilmədiyini müəyyən etmək.

- daxili nəzarət sisteminin ölçüsü və əhatə dairəsinin qənaətbəxş olmasını müəyyən etmək;

- hər hansı müəyyənləşdirilməmiş risklər və daxili nəzarət çatışmazlıqları, eləcə də qayda və qanunlara uyğun gəlməyən istənilən vəziyyətlə bağlı hesabat vermək;

- daxili nəzarət sistemində həyata keçirilməli olan təkmilləşdirmələr, dəyişikliklərlə bağlı tövsiyələr vermək:

Effektiv daxili audit funksiyasının faydaları aşağıdakılardan ibarətdir.

- daxili nəzarət sistemində hər hansı çatışmazlığı və ya təkmilləşdiriləcək sahələri müəyyən edir;

- rəhbərliyi əks əlaqə mexanizmi və eləcə də şöələrin, proseslərin müstəqil qiymətləndirilməsi metodu ilə təmin edir;

- təşkilatı bütün potensial risklərin obyektiv dəyərləndirilməsi ilə təmin edir;

- öz daxili nəzarət sisteminin müntəzəm yoxlanılmasını və qiymətləndirilməsini təmin edir;

- əməliyyat və maliyyə fəaliyyətinin müntəzəm nəzərdən keçirilməsini təmin edir.

Burada nəzərə almaq vacibdir ki, yuxarıda sadalanan faydalarına baxmayaraq heç də bütün müəssisələr daxili audit şöələrinə, funksiyalarına malik deyillər. Bunun üç əsas səbəbi aşağıda qeyd olunmuşdur:

- müəssisənin daxili audit şöəsinin, funksiyasının olması məcburi deyil;

- effektiv daxili auditin faydaları təşkilatlar üzrə fərqlidir;
- daxili audit təşkilat üçün əhəmiyyətli əlavə xərcdir.

Daxili audit funksiyasını icra etməzdən əvvəl bir çox amillər dəyərləndirilməlidir.

Təşkilatlar daxili audit sistemini tətbiq etməzdən öncə aşağıdakı amilləri diqqətlə dəyərləndirməlidirlər.

- Təşkilatın fəaliyyətinin əhatə dairəsi, müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi

Aydın məsələdir ki, müəssisə fəaliyyətinin əhatə dairəsi nə qədər böyük, çoxşaxəli və mürəkkəb olarsa daxili audit funksiyasının tətbiqi ilə bağlı ehtiyac da bir o qədər böyük olar. Sahibi tərəfindən idarə edilən kiçik bizneslər müntəzəm daxili auditdən kiçik dəyər əldə edirlər. Bu cür biznes subyektləri adətən az sayda işçiyə və kiçik fəaliyyət dairəsinə sahib olduqları üçün işçilərə nəzarət etmək də kifayət qədər sadə olur. Digər tərəfdən isə transmilli şirkətlər sayı minlərlə olan işçi heyətinə və çoxşaxəli fəaliyyət strukturuna malik olurlar ki bu da öz növbəsində işçilərə nəzarət prosesini olduqca mürəkkəb edir.

- Keçmişdə problemi olan hər hansı proses və ya şöbənin olub-olmaması

Müəssisənin fəaliyyətinin mövcud olduğu dövr ərzində problem yaratmış proses və şöbələrin sayı nə qədər çox olursa, daxili audit funksiyasının icrası ilə bağlı ehtiyac da bir o qədər yüksək olur. Keçmiş və ya cari problemlər müəssisənin daxili nəzarət sisteminin ya zəif hazırlandığını, ya da zəif tətbiq olunduğunu göstərir.

- Dələduzluq və korrupsiya hallarının mövcud olma ehtimalı

Daxili audit dələduzluq və korrupsiya hallarının başvermə ehtimalı yüksək olduqda, xüsusilə, münasib olur.

- Məsrəflərlə faydaların müqayisəsi

Daxili audit müəssisə üçün bahalı və vaxt aparan fəaliyyətdir. Buna görə də bu funksiyayı icra etməzdən əvvəl müəssisələr müvafiq məsrəfləri və faydaları müəyyən etməli və qiymətləndirmə aparmalıdırlar.

- Korporativ idarəetmənin rolu

Müəssisə korporativ idarəetməyə nə qədər çox əhəmiyyət verərsə, güclü daxili audit funksiyası ilə bağlı ehtiyac da bir o qədər yüksək olar. Çünki daxili audit səmərəli

korporativ idarəetmənin əsas aspekti olan “nəzarət və səlahiyyət bölgüsü” sisteminin ayrılmaz hissəsidir.

İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏİT) bütün dünyada iqtisadi inkişafı gücləndirmək məqsədilə korporativ idarəetmənin altı prinsipinin əsasını qoyub.

İƏİT effektiv korporativ idarəetmənin mövcud olmasının "bazar iqtisadiyyatının müvafiq funksiyaları üzrə zəruri əminlik dərəcəsini təmin etdiyini" inanaraq onu güclü şəkildə dəstəkləyir.

Bu məqsədlə təşkilat bir çox ölkələr tərəfindən geniş şəkildə ölçü mexanizmi kimi qəbul edilən İƏİT-in “Korporativ İdarəetmə Prinsiplərini” nəşr etdirmişdir. Prinsiplər korporativ idarəetmənin altı əsas sahəsini əhatə edir.

6-cı prinsip Direktorlar Şurasını aşağıdakıları həyata keçirməyə çağırır.

- Rəhbərliyin fəaliyyətinə nəzarət (məsələn, müəssisənin müxtəlif şöbələr/fəaliyyət sahələri üzrə rentabelliği)

- fəaliyyətlərin bütün müvafiq qayda və qanunlara uyğunluğunu təmin etmək üçün əməliyyatların öncədən dəyərləndirilməsi (məsələn, hər hansı fabrikin/emal müəssisəsinin sağlamlıq və təhlükəsizliklə bağlı bütün qaydalara əməl etməsini təmin etmək);

- müəssisə üçün məqbul olan risk növlərinin və dərəcələrinin dəqiq müəyyən edilməsi

- təşkilatın mühasibat uçotu və maliyyə hesabat sistemlərinin bütövlüyünü təmin etmək (məsələn, daxili maliyyə hesabatları zaman baxımından münasib və dəqiqdir).

Direktorlar şurasına bu məqsədlərə nail olmaqda yardım etmək üçün İƏİT müəssisələrə daxili audit sistemini tətbiq etməyi tövsiyə edir.

Effektiv daxili audit sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

- müstəqil struktur (daxili auditorlar birbaşa direktorlar şurasına və ya öz audit komitələrinə hesabat verirlər);

- ixtisaslı işçi heyəti (daxili auditorlar peşəkar baxımdan ixtisaslı olmalı və auditini həyata keçirdikləri müəssisənin əməliyyat fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmalıdırlar),

- məqbul sayda işçi heyəti (effektiv daxili audit həyata keçirməyə qadir olan məqbul sayda daxili auditorlar və yardımçı heyət olmalıdır),

- keyfiyyət sənədləşdirməsi (daxili auditi həyata keçirərkən əməl edilməli olan metodlar və strategiyaların ətraflı təsvir olunduğu daxili auditlə bağlı təlimat kitabçaları olmalıdır),

- müntəzəm hesabat (daxili auditorlar müntəzəm yoxlamalar həyata keçirməli və nəticələrlə bağlı dövrü olaran hesabat verməlidir);

- dövrü nəzarət (daxili auditorların fəaliyyəti dövrü olaraq digər daxili auditorlar tərəfindən ya təşkilat daxilində, ya da təşkilatdan kənar nəzərdən keçirilməlidir).

Daxili audit funksiyası işçi heyətinə aşağıdakı üsullarla yardım edə bilər:

- xarici auditorlarla sıx əməkdaşlıq mühitində çalışmaq: bu daxili və xarici auditorların funksiyalarını təkrarlamamaq və xarici audit məsrəfini mümkün qədər azaltmaq məqsədi daşıyır:

- yeni normativlərin və mühasibat uçotu ilə bağlı təcrübələrin tətbiq edilməsi ilə bağlı tövsiyələr vermək

- direktorlar şurası tərəfindən nəzərdən keçirilmiş hesabatların yoxlanılması (hansı ki, xarici auditorlar tərəfindən yoxlanılmır).

Bundan əlavə, audit komitəsi aşağıdakıları həyata keçirməlidir:

- daxili audit funksiyasına nəzarət;

- daxili audit funksiyasına olan ehtiyacın illik nəzərdən keçirilməsi (müəssisə üzrə daxili audit funksiyasının olmadığı halda);

- illik hesabatda daxili auditin olmamasının izah edilməsi (müəssisə üzrə daxili audit funksiyasının olmadığı halda).

Beləliklə, kənar auditorun əsas öhdəliyi müəssisənin maliyyə hesabatları ilə bağlı fikir ifadə etməkdir. Daxili auditor isə bütövlükdə müəssisə əməliyyatlarını, daxili nəzarəti və qeydləri yoxlayır, qiymətləndirir və nəzarət edir.

Hər iki auditorun fəaliyyəti müəssisənin maliyyə hesabatları ilə əlaqəli olduğu üçün onların funksiyalarında oxşarlıq var. Kənar auditorlar əksər hallarda öz funksiyalarını maliyyə hesabatlarında verilmiş məlumatın doğru və ədalətli olmasını qiymətləndirməklə məhdudlaşdırırlar. Daxili auditor isə (digər funksiyalarla yanaşı) əsas nəzarəti və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyini yoxlayır.

Buna baxmayaraq başlıca məqsədlər fərqli olduğu üçün onların audit planlarında, etibar etdikləri audit faktlarında və təmin etdikləri hesabatlarda fərqlər mövcuddur.

1.2 Daxili auditin təməl prinsipləri və normativ hüquqi bazası

Auditor öz qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsində nəzərdə tutulan əsas prinsipləri yerinə yetirməlidir:

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2010-cu il 12 oktyabr tarixli 212/4 sayılı qərarında həmin prinsiplərin geniş təqdimatı aşağıdakı kimi verilmişdir.

Düzgünlük

1. Auditor öz peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsində düzgün mövqe tutmalıdır.

2. Düzgünlük prinsipi bütün sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının üzərinə peşəkar və işgüzar münasibətlərdə səmimi və dürüst olmaq öhdəliyi qoyur. Düzgünlük ədalətli qarşılıqlı münasibətləri və dürüstlüyü də nəzərdə tutur.

3. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları informasiyanın aşağıdakı kimi olduğunu hesab edirsə, hesabatlarla, bəyannamələrlə, məlumatlarla və ya başqa informasiya ilə əlaqəli olmamalıdır:

a) İnformasiyada əhəmiyyətli dərəcədə yanlış və ya aldadıcı hesabat vardır;

b) İnformasiyada düzgün hazırlanmamış hesabatlar və ya məlumat vardır;

c) İnformasiyaya daxil edilməli olan məlumatın gözdən qaçırılması və ya gizlədilməsi yanıda bilərsə, onun gözdən qaçırılması və ya gizlədilməsi.

Obyektivlik

1. Obyektiv olmaq prinsipi auditoru öz rəyində qərəzsiz, düzgün və müstəqil olmağa məcbur edir.

2. Auditor, auditor xidmətləri göstərərəkən, həmişə öz obyektivliyini, peşəkarlığını, mühakimələrində qərəzsizliyini nümayiş etdirməlidir.

3. Bu Qaydada nəzərdən keçirilən halların əksəriyyətində obyektivlik göstərilməsi zəruridir, bu zaman aşağıdakı hallara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

a) auditorlar onların müstəqilliyinə təzyiq göstərmək imkanı mövcud olan şəraitə düşə bilərlər;

b) auditor sifarişçilərlə qarşılıqlı münasibətlərdə yanlış qənaətə gələ bilər;

ç) auditor təşkilatının rəhbərləri auditor xidmətləri göstərilən zaman auditor təşkilatının qulluqçuları, habelə işə cəlb olunan ekspertlər tərəfindən obyektivlik prinsiplərinə riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

Auditor ədalətli olmalı və yanlış təsəvvürün, yanlış qənaətin və başqa amillərin onun obyektivliyinə təsir göstərməsinə yol verməməlidir.

Auditor sifarişçiyə lazımı dərəcədə qayğı, səriştə və məsuliyyətlə xidmət göstərməli, peşə biliklərini daim inkişaf etdirməlidir. Auditor peşə biliklərinin elə bir səviyyəsinə malik olmalıdır ki, sifarişçiyə qanunvericilikdə, audit praktikasında və auditor xidmətlərinin göstərilməsi texnikasında son dəyişikliklər nəzərə alınmaqla xidmət göstərilməsinə onun heç bir şübhəsi olmasın.

Peşə səriştəliliyi və lazımı dəqiqlik

1. Peşə səriştəliliyi və lazımı dəqiqlik prinsipi sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri qoyur:

a) Peşə biliklərini və vərdişlərini müştəriyə və ya işəgötürənə ixtisaslı peşəkar xidmətlər göstərməyə imkan verən səviyyədə saxlamaq; və

b) Peşəkar xidmətlər göstərərkən tətbiq olunan texniki və peşə standartlarına uyğun şəkildə səylə hərəkət etmək.

2. Səriştəli peşəkar xidmətlər bu cür xidmətlərin göstərilməsi prosesində peşə biliklərini və vərdişlərini tətbiq edərkən düzgün mülahizə yürütməyi nəzərdə tutur.

Peşə səriştəsi aşağıdakı iki mərhələyə ayrılı bilər:

a) Peşə səriştəliliyinin əldə edilməsi; və

b) Peşə səriştəliliyinin saxlanması.

3. Peşə səriştəliliyinin saxlanması müvafiq texniki peşə və işgüzar araşdırmalardan davamlı olaraq xəbər tutmağı və onların başa düşülməsini nəzərdə tutur. Peşəkarlığın inkişafının davam etməsi peşəkar mühasibin peşə mühitində öz işini səriştəli şəkildə yerinə yetirməsinə imkan verən qabiliyyətini inkişaf etdirir və saxlayır.

4. Dəqiqlik sazişin tələblərinə uyğun olaraq səylə, əsaslı surətdə və vaxtında hərəkət etmək məsuliyyətini nəzərdə tutur.

5. Peşəkar mühasib yəqin etməlidir ki, onun rəhbərliyi altında işləyən və peşə tapşırıqlarını yerinə yetirən şəxslər müvafiq təlim keçmişlər və lazımi nəzarət altında hərəkət edirlər.

6. Lazım gələrsə, peşəkar mühasib fikrin ifadə edilməsinin səhvən faktın təsdiqi kimi yozulmasına yol verməmək məqsədilə müştəriləri, işəgötürənləri və ya peşəkar xidmətlərin digər istifadəçilərini xidmətlərə xas məhdudiyətlərlə tanış etməlidir.

Məxfilik

1. Auditor, sifarişçinin fəaliyyəti haqqında informasiyanın açıqlanması üçün ona xüsusi səlahiyyət verilməsi (müəssisə ləğv edilərkən müstəqil auditor yoxlamasının aparılması üçün dövlət orqanları ilə müqavilə bağlanması), yaxud informasiyanın açıqlanmasını auditorun öhdəsinə qoyan halların olması (yalnız Cinayət Məcəlləsinin ayrı-ayrı maddələri ilə xüsusi nəzərdə tutulmuş hallarda) istisna edilməklə, həmişə, hər yerdə, hər bir şəraitdə məxfiliyə riayət etməlidir. Yəni auditor yalnız o hallarda informasiyanı açıqlaya bilər ki, o, sifarişçi tərəfindən xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi faktları haqqında dürüst və dəqiq məlumatla malik olsun və onun əlində dövlətə xəyanət, Konstitusiya quruluşuna qəsd, casusluq və Cinayət Məcəlləsinin maddələrində nəzərdə tutulan digər xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi barədə təkzibedilməz sübutlar olsun. Lakin bilmək lazımdır ki, auditor hüquq və hüquqşünaslıq sahəsində məhdud peşə biliklərinə malik olduğuna görə, o, Cinayət Məcəlləsinin pozulması faktını tam dəqiq qiymətləndirə bilməz və buna görə də məxfiliyi ciddi surətdə pozan səhvə yol verə bilər. Başqa sözlə, auditor cinayətlərin açılması sahəsində mütəxəssis deyil və buna görə də sifarişçi tərəfindən qanunsuz hərəkətlər haqqında mühakimə yürütməyə ixtiyarı yoxdur. Vətəndaşların cinayət məsuliyyəti məsələləri qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə orqanları tərəfindən həll edilir.

2. Auditor onun başçılığı altında işləyən heyət və auditor xidmətləri göstərilən zaman məsləhət verən və peşəkar fəaliyyətin göstərilməsinə köməklik edən şəxslər tərəfindən məxfiliyə riayət edilməsinə əmin olmalıdır.

3. Məxfilik yalnız informasiyanın üçüncü şəxslərə açıqlanması proseslərinə şamil edilmir. Məxfiliyə riayət olunması tələbi yol vermir ki, iş prosesində informasiya alan auditor ondan şəxsi məqsədləri üçün istifadə etsin və ya hətta ondan şəxsi məqsədləri və ya üçüncü tərəfin mənafeləri üçün istifadə etməsinə təəssürat (ehtimal) yaratsın.

4. Sifarişçinin fəaliyyəti haqqında geniş ictimaiyyət üçün qapalı olan böyük həcmdə məxfi informasiya auditor üçün açıqdır. Buna görə də xidməti informasiyanın və kommersiya sirrinin icazəsiz yayılmasına görə auditor məsuliyyət daşıyır. Bu qayda məcburi auditor yoxlaması aparılarkən (auditor rəyinin və ya hesabatının tərtib edilməsi zamanı) auditorun peşə standartlarında nəzərdə tutulmuş birbaşa vəzifələrinin yerinə yetirilməsi barədə olan informasiyanın açıqlanmasına aid deyil.

5. Peşə xidmətlərinin göstərilməsi gedişində əldə etdiyi informasiyanı sifarişçinin razılığı olmadan yaymağa və açıqlamağa, habelə ondan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə auditorun ixtiyarı yoxdur.

6. Məxfilik prinsipi sərbəst auditorun və auditor təşkilatının üzərinə aşağıdakılardan çəkinmək öhdəliyini qoyur:

a) Peşəkar və ya işgüzar münasibətlər nəticəsində əldə edilmiş informasiyanın açıqlanmasının sərbəst auditorun və auditor təşkilatının qanuni və ya peşə hüquqlarından və ya vəzifələrindən irəli gəlmiş hallar istisna olmaqla, həmin informasiyanı müvafiq səlahiyyət olmadan şirkətdən və ya işəgötürən təşkilatdan kənarında açıqlamaq; və

b) Peşəkar və ya işgüzar münasibətlər nəticəsində əldə edilmiş məxfi informasiyadan şəxsi məqsədlər və ya üçüncü tərəflərin məqsədləri üçün istifadə etmək.

7. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları sosial mühitdə də məxfiliyi qorunmalıdırlar. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları informasiyanın bilmədən açıqlanmasının, xüsusən işgüzar tərəfdaşla, yaxud ailənin yaxın və ya birbaşa üzvü (ailənin birbaşa üzvü olmayan qohum, uşaq, qardaş və ya bacı) ilə sürəkli münasibətlərlə əlaqəli hallarda açıqlanmasının mümkünlüyünü nəzərə almalıdır.

8. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları, həmçinin, potensial müştərinin və ya işəgötürənin açıqladığı informasiyanın məxfiliyini qorunmalıdırlar.

9. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları şirkətin və ya işəgötürən təşkilatın daxilində informasiyanın məxfiliyinin qorunması zərurətini də nəzərə almalıdırlar.

10. Sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları öz nəzarəti altında olan əməkdaşların, habelə məsləhəti və köməyi alınmış şəxslərin sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının məxfiliyi qorumaq barədə öhdəliyinə hörmət bəslədiklərinə yəqinlik hasil etmək üçün bütün lazımi tədbirləri görməlidirlər.

11. Məxfilik prinsiplərinə sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları ilə müştəri və ya işəgötürən arasında münasibətlər qurtardıqdan sonra da əməl edilməlidir. Sərbəst auditor və auditor təşkilatı işəgötürəni dəyişdirərkən və ya yeni müştəri əldə edərkən əvvəlki təcrübəsindən istifadə etmək hüququna malikdir. Eyni zamanda, sərbəst auditor və auditor təşkilatı peşəkar və ya işgüzar münasibətləri nəticəsində əldə etdiyi, yaxud aldığı hər hansı informasiyadan istifadə etməməli və ya onu açıqlamamalıdır.

12. Sərbəst auditorun və auditor təşkilatının məxfi informasiyanı açıqlamalı olduğu və ya açıqlaya biləcəyi, yaxud bu cür açıqlamanı zəruri edə bilən hallar aşağıda sadalanmışdır:

a) informasiyanın açıqlanmasına qanunvericiliklə icazə və müştəri və ya işəgötürən tərəfindən səlahiyyət verilmişdir;

b) açıqlama qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq tələb edilir, məsələn:

(i) hüquqi araşdırmaların gedişində sənədlər və ya digər sübut formaları təqdim edilərkən; və ya

(ii) aşkara çıxarılmış qanun pozuntuları barəsində müvafiq səlahiyyətli orqan məlumat verdikdə; və

c) qanunla qadağan olunmayan hallarda aşağıdakı məqsədlər üçün açıqlamaya dair peşə vəzifəsi və ya hüquq mövcuddur:

(i) BMF-nin üzvü olan təşkilat və ya peşəkar təşkilat tərəfindən aparılan keyfiyyətə nəzarət tələblərinin yerinə yetirilməsi;

(ii) sorğuya cavab və ya BMF-nin üzvü olan təşkilat və ya tənzimləyici təşkilat tərəfindən aparılan təhqiqat gedişində cavab verilməsi;

(iii) hüquqi araşdırmanın gedişində sərbəst auditorun və auditor təşkilatının peşə maraqlarının qorunması; və ya

(iv) texniki standartlara və etik tələblərə riayət edilməsi.

13. Məxfi informasiyanı açıqlamağın zəruriliyi barədə qərar qəbul edərkən sərbəst auditor və auditor təşkilatı aşağıdakı amilləri nəzərdən keçirməlidir:

a) əgər müştəri və ya işəgötürən sərbəst auditorun və auditor təşkilatının informasiyanı açıqlamasına razılıq versə, bütün tərəflərin, o cümlədən üçüncü tərəfin də mənafeələrinə xələl gələcəkmi;

b) bütün müvafiq informasiya məlumdurmu və mümkün dərəcədə əsaslandırılmışdırmı; əgər ümumiyyətlə, informasiyanın açıqlanması lazımdırsa, açıqlamanın tipini müəyyənləşdirərkən təsdiqlənməmiş faktların, yarımçıq informasiyanın və ya əsassız rəylərin ortaya çıxdığı halda peşəkar mülahizədən istifadə edilməlidirmi; və

c) hansı tipli məlumat və məhz kimə göndərilməlidir; xüsusilə, sərbəst auditor və auditor təşkilatı yəqinlik hasil etməlidir ki, məlumatın göndərildiyi tərəflər onu almalı olan tərəflərdir.

Rəhbərlik tərəfindən müəssisə və təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə gündəlik nəzarətin, o cümlədən daxili auditin təşkili həm qanunvericilik, həm də digər normativ sənədlər səviyyəsində nizamlanır.

Hər bir xidmət növünün fəaliyyəti üçün qanunverici normativ hüquqi aktların olması vacibdir. Çünki, hüquqi və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir xidmət növünün hüquqi vəzifələri, məsuliyyəti və digər öhdəlikləri qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Audit də xidmət növü olduğu üçün onun fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi və fiziki şəxs statusunda fəaliyyət göstərən audit xidməti Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qanunlara və Azərbaycan Respublikası Ali İcraedici orqanları tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra qərar və qətnamələrə əsasən təşkil olunur. Bu qanunverici normativ sənədlərə «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli Qanunu və ona edilən dəyişikliklər, «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007-ci il tarixli Qanunu və ona edilən dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respub-

likasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnamə və ona edilən dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 12 mart 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında» Əsasnaməyə dəyişikliklər edilməsi haqqında Qərarı, «Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası» haqqında Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007-ci il tarixli Qanunu və ona edilən dəyişikliklər, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 aprel 1996-cı ildə «Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının bəzi məsələlərinə edilən dəyişikliklər» haqqında qərarı və Azərbaycan Respublikasında Auditorlar Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən verilmiş bir sıra fərmanlar və sərəncamlar daxildir. Bu qanunverici və normativ hüquqi sənədlər Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin təşkilinin və nizamlanmasının ümumi hüquqi bazasını təşkil edir.

«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Respublikamızda audit xidmətinin təşkili və nizamlanması üçün ilk və əsas qanundur.

Bu qanun 5 fəsil, 20 maddədən ibarətdir və ona müvafiq dəyişikliklər edilsə də, hazırkı dövrə qədər əsasən bütövlükdə öz qüvvəsində qalır. Qanun Azərbaycan Respublikasında audit xidməti anlayışını, onun hüquqi-təşkilati formalarını, auditorun bir sıra təşkilati prinsiplərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, əsas etibarilə Azərbaycan Respublikasında audit xidmətini tənzimləyir. Daha doğrusu, Azərbaycan Respublikasında audit xidməti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsinin əsas prinsipləri, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının qeydiyyat qaydaları, auditorların hüquqları, vəzifələrinin və onların məsuliyyətinin hüquqi prinsipləri, audit xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların geri alınması qaydalarının əsas prinsiplərini özündə əks etdirir.

Bununla yanaşı «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda Azərbaycan Respublikasında audit xidmətinin təşkilinin ümumi qaydaları, o cümlədən təsərrüfat subyektlərində audit xidmətinin təşkili subyektlərinin vəzifələri və hüquqları da öz əksini tapmışdır.

Qanunun 5-ci fəslə xüsusi müddəaların şərhinə həsr olunmuşdur ki, burada audit xidməti sahəsində tətbiq olunan qadağalar, audit xidmətində baş vermiş mübahisələrin həll edilməsi qaydaları və auditor təşkilatlarının fəaliyyətində yoxlama-nəzarət işinin

təşkili prinsipləri göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarında analitik təhlil və iqtisadi nəzarətin təşkili və bütövlükdə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində daxili audit haqqında 22 may 2007-ci il tarixində qəbul edilmiş qanunun müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu qanun 5 fəsil 15 maddədən ibarət olmaqla əsas etibarlı ilə respublikamızda təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Qanuna görə daxili audit dedikdə, Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə mane olan risklərin idarə olunması, təsərrüfat daxili resurslardan optimal istifadənin qiymətləndirilməsi və ehtiyatların aşkar edilib istehsalda cəlb edilməsinə xidmət göstərən analitik qrupların fəaliyyəti kimi başa düşülür. Qanunun II maddəsinə görə, «Daxili audit haqqında» Qanun mülkiyyət və təşkilatı-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən, məcburi auditin obyektinə olan təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir və digər təsərrüfat subyektləri bu Qanunun müddəalarını könnüllülük prinsipi əsasında tətbiq edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin səmərəli təşkili Azərbaycan Respublikasında «Auditor xidməti haqqında», «Daxili audit haqqında» və «Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası» haqqında qanunlarla yanaşı bir sıra normativ sənədlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə»nin tələblərinin düzgün icra olunmasından çox asılıdır. Azərbaycan Respublikasının «Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə» 8 bölmədən ibarətdir. Bu Əsasnamə Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin təşkilinin prinsip və qaydalarını tənzimləyən normativ hüquqi sənəddir. Həmin Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 19 sentyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1996-cı il 5 noyabr tarixli qərarı ilə müvafiq dəyişikliklər nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə bilavasitə palatanın vəzifə və funksiyalarını, palatanın səlahiyyətlərini, palatanın idarə edilməsi qaydalarını, palatanın əmlak hüquqlarını, palatanın üzvləri arasında münasibətləri özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən normativ hüquqi sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikası ərazisində audit

fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi qaydalarıdır. Həmin qaydalar adından görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya verilməsi prinsiplərini və mexanizmlərini tənzimləyir. Bu qaydalar 7 fəsil və 78 maddədən ibarət olmaqla, Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) anlayışını, həmin lisenziyanın qüvvədə olması müddətini, verilməsi və alınması üzərində nəzarət, lisenziyanın verilməsinə dair aparılan hazırlıq işləri, lisenziya müddəti, lisenziyanın fəaliyyətinin dayandırılması və ləğv edilməsi prinsiplərini özündə əks etdirir. Qeyd olunan normativ hüquqi sənədlərlə yanaşı, bir sıra təlimat xarakterli sənədlər də vardır ki, bunlar Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış və onun şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu sənədlər də normativ hüquqi aktlara bərabər tutulur və Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə xidmət edir. Bu normativ sənədlərə Auditor Palatası tərəfindən təsdiq olunmuş audit standartları və onların tətbiq edilməsi barədə təlimat, banklarda auditin aparılmasına dair proqram və sair bu kimi sənədlər aiddir.

Respublikamızda audit xidmətinin səmərəli təşkili üçün normativ hüquqi aktlarla yanaşı, Auditorlar Palatası tövsiyə xarakterli bir sıra metodik sənədlər də işləyib hazırlamışdır. Həmin metodik sənədlərdən biri də müəssisə və təşkilatlarda audit aparılmasına dair xüsusi proqramlardır. Belə proqramlar hər bir təsərrüfat subyektinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanır və audit xidmətinin respublikamızda təşkilini zənginləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 16 sentyabr 2000-ci il tarixli 61/2 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Banklarda audit aparılmasına dair proqram» da qeyd etdiyimiz sənədlərin tərkib hissəsi hesab etmək olar. Həmin proqramda məzmun baxımından respublikamızda fəaliyyət göstərən bankların fəaliyyətinin auditinə dair bütün prinsipial məsələlər öz əksini tapmışdır. Proqram 13 fəsildən, 93 maddədən ibarətdir. Proqram bankların maliyyə hesablarının müştərilərə verilmiş kreditlərin audit qaydalarını özündə əks etdirməklə, müştəri hesablarının inventarlaşma edilməsi qaydasını müəyyənləşdirmişdir. Proqramda nağd pulun banklarda yerləşdirilməsi və onların hərəkəti üzərində nəzarət qaydalarını, qiymətli kağızlar, investisiyalar və onlardan istifadə effektivliyinin audit qiymətləndirilməsinin

metodikası da verilmişdir. Proqram həmçinin bankların özünəməxsus aktivləri, əsas vəsaitlərdən səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirmiş və eyni zamanda xarici valyutanın banklar tərəfindən alınması və onların müştərilərə verilməsi prosedurlarının təhlilini özündə əks etdirir. Bu formada mövcud təlimat proqramları respublikamızda audit xidmətinin təşkilində lazımi normativ sənədlərin tətbiqi bazasını zənginləşdirir. (*İ.M.Abbasov "Audit" Ali məktəblər üçün dərslik; Bakı 2013*)

1.3 Firmadaxili auditin standartları və onların tətbiqinin metodiki problemləri

Audit fəaliyyəti qanunverici və normativ hüquqi aktlar, sahədaxili əsasnamə, təlimat, metodik vəsait və digər normativ sənədlərlə tənzimlənir. Audit ölkəmiz üçün yeni xidmət sahəsi sayılsa da o, çoxşaxəli, zəngin fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün audit öz işini planlaşdırmalı, müfəssəl proqram tərtib etməli, nizamlamalı, konkret fəaliyyət mexanizminə və metodologiyaya malik olmalıdır.

Audit öz fəaliyyətini planlaşdırmaqla yanaşı, nəzərdə tutulan proqramı həyata keçirmək üçün müvafiq əməliyyatlara, uçot-hesabat işlərinə malikdir. Auditor yoxlama-ekspertiza apardığı müəssisə ilə münasibətin qurulması və həmin müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair konkret əməli təkliflər irəli sürməlidir. Auditor yoxlama-ekspertiza işi apararı zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalar, maliyyə pozuntuları, cinayət tərkibli təsərrüfat əməliyyatlarının sübutu üçün kifayət qədər dəlillərə malik olmalıdır. Təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarında yol verilmiş qanundankənar halları dəqiqləşdirmək üçün auditor ayrı-ayrı mütəxəssislərdən ekspert kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Bütün bu kimi halların tənzimlənməsi, münasibətlərin qurulması və onun vahid standartla salınması üçün mütləq müvafiq qaydalar, yəni standartlar işlənilib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Audit standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair müvafiq qaydalar başa düşülür. Bu qaydalar beynəlxalq audit standartları, milli audit standartları və daxili audit standartları formasında işlənilib hazırlanır və təqdim olunur. Həmin standartların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil auditorlar və auditor firmaları öz fəaliyyətini bu qaydalara – standartlara uyğun qurmalıdırlar. Lakin auditor yoxlama-

ekspertiza işlərini aparan zaman təkcə bu qaydalarla məhdudlaşmır. Çoxillik təcrübə göstərir ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş kənarlaşmalara, nöqsanlara həmin qaydalardan kənar hallara da rast gəlinə bilər. Ona görə də auditor bu qaydaları əsas götürməli, yoxlama-ekspertiza etdiyi müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Audit standartları hazırlanan zaman yerli qanunverici və normativ hüquqi aktların tələbləri və bu sahədəki mövcud beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalıdır. Audit standartları audit fəaliyyətini həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslər üçün normativ sənəddir. Audit standartlarının yüksək səviyyədə işlənilib hazırlanması audit yoxlama-ekspertizasının keyfiyyətinə müsbət təsir edir və eyni zamanda audit nəticələrinin çıxarılmasına düzgün istiqamət verir.

Audit standartları məzmununa, təyinatına və fəaliyyət predmetinə görə təsnifləşdirilir. Beynəlxalq təcrübəyə görə bu təsnifləşdirmə 6 istiqamətə ayrılır: ümumi müddəaları və məsuliyyəti özündə əks etdirən audit standartları, risklərin qiymətləndirilməsi və qiymətləndirilmiş risklərlə bağlı audit standartları, auditin dəlil və sübutlarını özündə əks etdirən standartları, mütəxəssis və digər şəxslərin rəy və nəticələrindən istifadə qaydalarını özündə əks etdirən audit standartları, auditin nəticə və hesabatlarını qaydaya salan audit standartları.

Beynəlxalq audit təcrübəsinə əsasən audit standartlarının 6 istiqamət üzrə təsnifləşdirilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki, mövcud standartlar audit fəaliyyətinin bütün istiqamətlərini əhatə edir və buna da uyğun olaraq son variantda 32 beynəlxalq audit standartı işlənilib hazırlanmışdır. Düzdür, 2008-ci ilə qədər 51 audit standartı mövcud olmuşdur. Lakin sonralar Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası tərəfindən qəbul edilərək dərc edilmiş topluma əsasən bu standartların sayı 32-yə endirilmişdir. Respublikamıza gəldikdə isə Auditorlar Palatası da bu sahədə bir sıra əməli işlər görmüşdür. Daha doğrusu, 1996-cı ildən 2011-ci ilə qədər 38 milli audit standartı, auditorların peşə etikası məəcəlləsi və böyük həcmdə normativ hüquqi sənədlər hazırlanaraq Palatanın Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası 2008-ci ildə Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının həqiqi üzvü qəbul edildikdən sonra özlərinin işləyib hazırladığı Milli Audit Standartlarını beynəlxalq audit standartlarına tam uyğunlaşdırmış, onları Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi dövlət

qeydiyyatına almışdır. Eyni zamanda Milli Audit Standartlarında obyektiv və subyektiv səbəblərdən öz əksini tapmamış prinsiplər beynəlxalq audit standartlarının əsas şərtlərinin götürülməsi qəbul edilir. Daha doğrusu, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının üzv olduğu tarixdən beynəlxalq audit standartları respublikamızın audit fəaliyyətində yüz faiz hüquqi qüvvəyə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanan audit standartları və digər sənədlər respublikamızın ərazisində audit fəaliyyətinin təşkilinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımi normativ hüquqi baza yaratmışdır.

Audit standartlarının və digər sənədlərin kütləvi şəkildə nəşri və ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi audit fəaliyyətinin yüksək şəkildə təşkilinə təsir edən amillərdən biridir. Audit standartları hazırlanan zaman aşağıdakı bir sıra vacib və prinsiplial məsələlər burada öz əksini tam tapmalıdır:

- audit fəaliyyətinə dair ümumi müddəalar və bu müddələrdə audit xidmətinin bir iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyəti, məzmunu və tədqiq edilmə forması açılmalıdır;

- audit yoxlama-ekspertiza işinin səmərəli təşkili üçün auditin təşkili prinsipləri və onun spesifik xüsusiyyətləri;

- audit yoxlama-ekspertiza işlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün yoxlama-ekspertiza metodologiyası və onun aparılma texnikası;

- audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin sənədləşdirilməsi və bu sənədləşdirilmədə faktların dəlil və sübutla təsdiq olunma qaydaları;

- audit xidmətini icra edən hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinin normalaşdırılmasının tənzimlənməsi;

- audit fəaliyyətində resurslardan səmərəli istifadə olunması və qiymətləndirmə, ehtiyatların aşkar edilib istehsalə cəlb edilməsi üçün auditdə maliyyə təhlilinin metodoloji prinsipləri;

- təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və audit yoxlama-ekspertiza nəticələrinin tətbiqi prinsiplərini əks etdirən müvafiq qaydalar;

- audit yoxlama-ekspertizasında təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi və proqnoz maliyyə məlumatlarının hazırlanmasının qaydaları.

Bu və ya digər prinsiplərin audit standartlarının hazırlanmasında öz əksini tapması audit yoxlama-ekspertizasına birbaşa təsir edən əsas amillərdir.

Auditin beynəlxalq standartları dedikdə, audit fəaliyyətinin beynəlxalq səviyyədə normalaşdırılması və tənzimlənməsi başa düşülür. Bu standartların hazırlanmasında bir sıra beynəlxalq institutlar, o cümlədən İngiltərənin Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası, İngiltərənin audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə kimi beynəlxalq nüfuzlu ictimai təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynamışdır. 130 ölkənin milli mühasiblər təşkilatlarının daxil olduğu Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası auditin beynəlxalq standartlarının hazırlanmasında aparıcı rol oynayır. Auditin beynəlxalq standartların hazırlanmasında əsas məqsədi uçotun və maliyyə hesabatlarının vahid beynəlxalq formasına əsasən yoxlama-ekspertiza işlərinin vahid qaydalarını hazırlamaq, onu dünya ölkələri arasında inkişaf etdirmək, onun oxunaqlığını, yoxlama metodikasını vahid mövqedən hazırlamağı təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq audit standartları bazasında bir sıra ölkələr öz milli audit standartlarını hazırlaya bilirlər. Lakin bəzi ölkələr Malayziya, Nigeriya, Kipr, yəni beynəlxalq aləmdə hələlik bir o qədər nüfuzla malik olmayan ölkələr auditin beynəlxalq standartlarını olduğu kimi, öz standartları kimi istifadə edir. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası da Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının tam səlahiyyətli üzvü olduğu üçün beynəlxalq audit standartlarını olduğu kimi öz fəaliyyətlərində rəhbər tutur. Hazırda 32 beynəlxalq audit standartları vardır. Onlar iqtisadi məzmununa və təyinatına görə 6 fəsildə qruplaşdırılmışdır. Onları aşağıdakı cədvəldən aydın müşahidə etmək olar:

Auditin beynəlxalq standartları

1 sayılı cədvəl

№	Auditin beynəlxalq standartları	Standartların adı
1	2	3
	I	Auditin ümumi prinsipləri və məsuliyyəti (200-299)
1	200	Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və onu tənzimləyən ümumi prinsiplər
2	210	Audit tapşırığının şərtləri
3	220	Tarixi maliyyə məlumatlarının auditinin keyfiyyətinə nəzarət

1	2	3
4	230	Auditin sənədləşdirilməsi
5	240	Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı fırıldaqçılığın nəzərə alınması üzrə auditorun məsuliyyəti
6	250	Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı qanun və qaydaların nəzərə alınması
7	260	Auditlə bağlı məsələlərin idarəetmə səlahiyyətlərinə malik olan şəxslərə bildirilməsi
	II	Riskin qiymətləndirilməsi və qiymətləndirilmiş risklərin cavablandırılması (300-499)
8	300	Maliyyə hesabatlarının auditinin planlaşdırılması
9	315	Müəssisə və onun mühitinin öyrənilməsi və əhəmiyyətli səhvlər riskinin qiymətləndirilməsi
10	320	Auditdə əhəmiyyətlilik
11	330	Qiymətləndirilmiş risklər üzrə auditor tərəfindən tətbiq edilən prosedurlar
12	402	Xidmət təşkilatlarının xidmətindən istifadə edən müəssisələrin auditi üzrə mülahizələr
	III	Audit sübutu (500-599)
13	500	Audit sübutu
14	501	Audit sübutu – xüsusi maddələr üzrə əlavə mülahizələr
15	505	Kənar mənbədən təsdiqləmələr
16	510	İlk audit – ilkin qalıqlar
17	520	Analitik prosedurlar
18	530	Audit seçməsi və digər test vasitələri
19	540	Uçot ehtimallarının auditi
20	545	Ədalətli dəyər qiymətləndirmələrinin və açıqlanmalarının auditi
21	550	Əlaqəli tərəflər
22	560	Sonrakı hadisələr
23	570	Fəaliyyətin fasiləsizliyi
24	580	Rəhbərliyin məlumatları
	IV	Digərlərinin işindən istifadə (600-699)
25	600	Digər auditorun işindən istifadə edilməsi
26	610	Daxili audit işinin nəzərə alınması
27	620	Ekspertin işindən istifadə
	V	Auditin nəticələri və hesabat (700-799)
28	700	Ümumi təyinatlı maliyyə hesabatlarının tam dəsti üzrə müstəqil auditorun hesabatı
29	701	Müstəqil auditorun hesabatında dəyişikliklər
30	710	Müqayisələr

1	2	3
31	720	Auditi aparılmış maliyyə hesabatlarına daxil edilən sənədlərdə digər məlumatlar
	VI	İxtisaslaşmış sahələr (800-899)
32	800	Xüsusi təyinatlı audit tapşırıqları üzrə müstəqil auditorun hesabatı.

Daxili audit standartları (auditor firmalarının standartı) dedikdə, audit xidməti göstərmək hüququna malik olan firmaların fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, istənilən audit xidməti qaydalara (standartlara) malik olmalıdır. Müstəqil auditor və ya auditor firmaları yoxlama-ekspertiza aparmaq üçün müvafiq qaydalara uyğun olaraq öz işlərini planlaşdırmalı, mümkün risklərini qiymətləndirməli, auditor strategiyasını seçməli, yoxlayacağı müəssisənin daxili sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirməlidir. Onlar müstəqil tədqiqat aparmaq sisteminə malik olmalı, biznes işlərinə dair icmal sənədləri araşdırmalı və bunlara əsasən milli audit standartlarının ümumi prinsiplərini nəzərə alaraq xüsusi rəy təqdim etməlidirlər. Burada təsərrüfat-maliyyə xarakteri ilə bağlı olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, bunu da yalnız audit yoxlama-ekspertizasından aparılan müstəqil auditor və yaxud auditor firması nəzərə ala bilər. Ona görə də hər bir auditor firması və ya müstəqil auditor milli audit standartları prinsiplərindən çıxış etməklə firmadaxili işlərin nizamlanması üçün müvafiq standartlar (qaydalar, əsasnamələr) işləyib hazırlamalıdır. Həmin sənədlər auditor firmalarının ali idarəedici orqanı tərəfindən təsdiqlənməlidir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda daxili audit standartları işlənib hazırlanan zaman bir sıra ümumi prinsiplərə xələl gətirməməlidir. O cümlədən:

- daxili audit standartları milli audit standartlarına zidd olmamalıdır;
- daxili audit standartlarının prosedur qaydaları audit xidmətinin metodoloji prinsiplərini mürəkkəbləşdirməməlidir;
- daxili audit standartları audit xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir;
- daxili audit standartları audit yoxlama-ekspertizasının işinin asanlaşdırılmasına yönəldilməlidir;
- daxili audit standartları auditorun peşəkar biliyinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir;

- daxili audit standartları sahələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və bu sahədə mövcud audit standartlarının icra mexanizmlərini təşkil etməlidir.

Daxili audit standartlarını bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Bunlardan: birincisi, təşkilati məsələləri nizamlayan daxili audit standartları. Bura əsas etibarilə auditor firmalarının fəaliyyət istiqamətləri, əməkdaşların hüquq və vəzifələri, onların əməyinin ödənilməsi şərtləri, audit xidmətinin rəsmiləşdirilməsinə dair müvafiq sənədlərin tərtibi və doldurulması qaydaları, sifarişçi ilə müqavilələrin hazırlanıb bağlanma prinsipləri, audit xidmətinə görə ödəniş qaydaları, ödəniş tariflərinin müəyyənləşdirilməsi, ayrı-ayrı audit xidmətlərinin həcmi daxildir.

Daxili audit standartının ikinci istiqaməti əməkdaşların məsuliyyəti, audit yoxlama-ekspertizasının planlaşdırılması, audit yoxlama işlərində üçüncü şəxslərdən, mütəxəssislərdən, ekspertlərdən istifadə edilməsi və onların əmək haqqının ödənilməsi, auditorun mümkün riskinin qiymətləndirilməsi, yoxlama aparılan müəssisənin təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi və sair xüsusi istiqamətlərdən ibarətdir.

Daxili audit standartının üçüncü istiqaməti audit yoxlama-ekspertizasının müəssisələrdə aparılma metodikasını özündə əks etdirən qaydalardan ibarətdir. Bura konkret olaraq müəssisənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq yoxlama metodikasının seçilməsi qaydasını, müxtəlif formalı üzləşdirmə cədvəllərini, yığma cədvəlləri və sair bu kimi əsas və əlavə metodik qaydaları özündə əks etdirən standartlar aiddir. Bütün bunlarla yanaşı, daxili audit standartları hazırlanan zaman audit yoxlama-ekspertizası nəzərdə tutulan bəzi müəssisələrdə spesifik xüsusiyyətlərlə elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin tətbiqi ilə bağlı olaraq müəyyən hallarla da rastlaşmaq mümkündür. Daxili audit standartları belə halların hamısını nəzərdən qaçırmamalıdır. Auditin daxili standartlarının olması auditor firmasının və yaxud audit fəaliyyəti göstərən fiziki şəxsin metodoloji baxımdan audit xidmətinin yüksək səviyyədə olmasını göstərir. Daxili audit standartının olması, həmçinin audit xidməti göstərən firmaların əməkdaşlarının intellektual səviyyəsinə müsbət mənada bir işarədir. Ona görə də daxili audit standartları Azərbaycan Respublikasının qanunverici və normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğun olaraq yüksək səviyyədə işlənib hazırlanmalıdır.

Firmadaxili audit standartları firmalar, yəni auditor təşkilatları tərəfindən auditor yoxlaması aparılarkən vahid tələbləri ifadə etməklə aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir: (*“Audit” İqtisad elmləri doktoru, professor V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə ali məktəblər üçün dərs vəsaiti; Bakı 2008*)

1. Razılaşmanın məqsədinin müəyyən edilməsi.

Hər bir auditor yoxlamasının düzgünlüyünü təmin etmək üçün hərtərəfli planlaşdırılmalı, peşəkarlıqla və ixtisaslaşdırılmış formada aparılmalı, sifarişçilərə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərilməli, auditorlardan optimal surətdə istifadə olunaraq kommersiya xeyri əldə olunmalıdır.

2. Biznesin icmalı və ya xülasəsi.

Yoxlama sifarişçilərlə tanışlıq və onların fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə başlanır. Firmada qanunvericilikdə, peşəkarlıq standartlarında və biznesdə auditor yoxlamasında və sifarişçilərə münasibəti əks etdirən dəyişikliklər daim izlənilir.

3. Mümkün riskin qiymətləndirilməsi.

Sifarişçinin biliyindən istifadə olunaraq və riskin aşkar olunmasına hərtərəfli yanaşılaraq, fırladaçılıq riski, adi səhvlər müəyyən edilir və onların əhəmiyyəti qiymətləndirilir.

4. Audit strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

Yoxlamanın ilkin mərhələsində daxili nəzarət sistemi, yəni əvvəlcə rəhbərlik tərəfindən istifadə olunan təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət sistemi, sonra isə mühasibat uçotu və nəzarət sistemi qiymətləndirilir.

Bu mərhələdə yoxlama strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün yalnız informasiya qiymətləndirilir.

5. Auditor yoxlamasının strategiyasının müəyyən edilməsi.

Başlıca risklərin xüsusi qiymətləri ümumiləşdirilir və zəruri auditor əməliyyatları müəyyən edilir.

6. Müstəqil tədqiqat planı.

Planda hər bir müstəqil tədqiqat hallarında daha səmərəli tədqiqatlarının tətbiqi və davamlılığının mahiyyətinə baxılır. Müstəqil tədqiqat plana uyğun olaraq aparılır. Onun nəticələrinin qiymətləndirilməsindən asılı olaraq planda müvafiq düzəlişlər edilir.

7. Nəzarət sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Auditor yoxlamasının sonunda nəzarət sisteminin ümumi qiymətləndirilməsi və yoxlama planının işlənilib hazırlanması üçün daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi geniş verilir.

8. Auditor yoxlamasının yekunlaşdırılması.

Ümumi hesabat (akt) tərtib edilir və yekun nəticələri çıxarılır. Daha əhəmiyyətli hallar sifarişçilərlə müzakirə edilir.

9. Rəyin təqdim edilməsi.

Auditor yoxlamasının nəticələrinə uyğun olaraq rəy tərtib edilir. Mühasibat (maliyyə) hesabatlarına dair rəydən əlavə, sifarişçiyə yoxlamanın nəticələri haqqında hesabat (akt) da təqdim olunur.

II Fəsil. Sənaye müəssisələrində daxili auditin tətbiqi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

2.1 Müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin təşkilinin auditı

Müasir global dünyada biznesin həm ölçüsü, həm də mürəkkəbliyi əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Müvafiq daxili nəzarət sistemi olmadan müasir biznes müəssisələrinin düzgün şəkildə idarə olunması mümkün deyil.

Daxili nəzarət sistemi müəssisələrdə saxtakarlıq və xəta risklərini azaltmaq, müəssisənin fəaliyyətini real iş diapazonu çərçivəsində saxlamaq üçün həmin müəssisənin fəaliyyətinin, işinin və aktivlərinin istiqamətləndirilməsi, nəzarət altında saxlanılması və qorunması deməkdir.

Müəssisədə aparılan əməliyyatları ətraflı yoxlamamışdan əvvəl auditor həmin müəssisənin daxili nəzarət sistemini gözdən keçirməlidir. Bu təhlil əsasında auditor müxtəlif prosedurların və sistemlərin etibarlılıq dərəcəsini müəyyənləşdirə bilər. Bu öz növbəsində tətbiq edilən audit yoxlamalarının mahiyyətini, vaxtını və miqyasını da müəyyənləşdirir. Auditor daxili nəzarət sistemindən istifadəni effektiv hesab etdiyi sahələrdə seçmə nəzarət metoduna müraciət edə bilər. Daxili nəzarət zəif olduqda auditor müəssisədə aparılan əməliyyatları ətraflı yoxlamadan keçirməlidir.

Daxili nəzarət müdiriyyət, rəhbərlik və işçi heyətinin digər üzvləri tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxslərin yerinə yetirdikləri bir prosesdir. Bu proses aşağıda verilən kateqoriyalara uyğun məqsədlərə nail olmaq üçün əsaslı zəmanət verir.

- əməliyyatın effektivliyi və səmərəliliyi;
- maliyyə hesabatlarının etibarlılığı;
- müvafiq qanun və qaydalara uyğunluq.

1. Əməliyyatın effektivliliyi və səmərəliliyi

Əməliyyatın effektivliliyi və səmərəliliyi maliyyə hesabatlarının müəssisənin maliyyə vəziyyətini doğru və əsaslı şəkildə əks etdirməsi barədə auditora əminlik yaradır.

Effektivlilik və səmərəlilik aşağıdakı yollarla əldə olunur:

- idarəetmə siyasətinə sadıq qalmaqla;
- aktivləri və qeydiyyat sənədlərini qorumaqla.

Məsələn: **Embawood MMC** şirkətinin aşağıdakı siyasəti var.

a) İşçi heyətinin iş davamiyyəti ilə bağlı

2 sayılı cədvəl.

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Ofis binasına daxil olarkən və çıxarkən hər bir işçidən öz ID kartını istifadə etmək tələb olunur.	Əmək haqqı üzrə hesabatlar müvafiq qaydalara uyğun aparıldıqda işçinin əmək haqqı ilə bağlı maliyyə hesabatı düzgün olacaqdır.
İşlə əlaqədar çölə çıxan işçilər tabe olduqları şəxs tərəfindən təsdiqlənən çıxış icazə sənədindən istifadə etməlidirlər	

b) Mal-material ehtiyatının saxlanması ilə bağlı

3 sayılı cədvəl.

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Mal-material ehtiyatı anbarda saxlanılır	Nəzarət fəaliyyətləri mal-material ehtiyatlarının müvafiq şəkildə qorunmasına zəmanət verir. Belə ki, mal-material ehtiyatının maliyyə hesabatlarında göstərilən qiyməti dəqiq və etibarlı olmalıdır.
Anbar qapıları açar və kilidlə bağlanır	
Hər hansı bir kənar şəxsin anbara daxil olmasına icazə verilmir.	
Ancaq anbarda işləyən şəxslər anbara daxil ola bilər	
Rəhbərlik mal-material ehtiyatını illik (zəruri olduqda aylıq, rüblük) fiziki yoxlamadan keçirir.	
Mal-material ehtiyatı həm də təbii fəlakət, oğurluq və üsyan hallarına qarşı sığortalanır.	

2. Maliyyə hesabatlarında etibarlılıq

Maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olması çox mühümdür. Uçot yazılışlarının dəqiqliyini və dolğunluğunu təmin etmək üçün nəzarət olarsa, o zaman maliyyə hesabatlarının etibarlılığı mümkün olar.

Maliyyə hesabatlarında etibarlılıq

4 sayılı cədvəl.

Nəzarət	Maliyyə hesabatlarına olan təsir
Mağazada qəbul olunan mallar alış sifarişlərinə uyğun olmalıdır.	Qəbzələr və alış-satışla bağlı məlumatlar dolğun və düzgün olduqda sol tərəfdə qeyd olunan bütün nəzarətlər alış-satış və mal-material ehtiyatı ilə bağlı maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasına dair zəmanət verəcəkdir.
Qəbul olunan mallar qəbul barədə hesabatda göstərilməlidir.	
Qəbul olunan mallar keyfiyyətə nəzarət şöbəsi tərəfindən yoxlanılmalıdır	

Ancaq yoxlanılan materiallar istehsalatda istifadə olunacaqdır.	
Alınan malların çekləri alış sifarişləri ilə qəbul hesabatları müqayisə olunduqdan sonra hazırlanır.	

3. Müvafiq qaydalara və qanunlara riayət etmək

Daxili nəzarət müvafiq qanun və qaydalara uyğunluğu təmin etməlidir. Bəzən qanun və qaydalarla uyğunsuzluğu aşkar etmək üçün hazırlanmış nəzarət sistemləri maliyyə hesabatlarına birbaşa və müsbət təsir göstərə bilər.

Daxili nəzarət sahəsinə sadəcə mühasibat nəzarəti deyil, eyni zamanda keyfiyyət nəzarət, büdcəyə nəzarət (məsələn, bütün xərclərin, aktivlərin büdcəyə uyğun olub-olmamasını yoxlamaq), kəmiyyət nəzarət (faktiki hasilatın / məşindən çıxan istehsalın gözlənilən istehsalata uyğun gəlməsi), daxili yoxlamalar (bir şəxsin işinin başqa bir vəzifəli şəxs tərəfindən yoxlanmasına zəmanət vermək) və s. əməliyyat nəzarətləri də daxildir.

Bu səbəbdən də daxili nəzarət rəhbərliyi maliyyə sənədlərinin doğruluğu barədə, yəni müəssisədəki əməliyyatların işgüzarlıqla aparıldığına və müəssisənin müvafiq bütün qayda və qanunlara əməl etdiyinə dair rəhbərliyi əmin edir.

Auditlə bağlı daxili nəzarət öhdəliklərinə aşağıdakılar aiddir:

- Saxtakarlıq, xəta, itki və səmərəsizliyin qarşısının alınması

Daxili nəzarət itki, saxtakarlıq, işçi heyətinin diqqətsizliyi və yanğın, zəlzələ, ixtişaşlar kimi gözlənilməz hallar səbəbindən baş verə biləcək zərərlərə nəzarət edilməsini özündə birləşdirir.

Auditordan maliyyə hesabatlarının müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə düzgün və ədalətli məlumat verib-vermədiyini bildirmək tələb olunur. Müəssisənin daxili nəzarət sistemi yaxşı olduqda auditor əsaslı şəkildə maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olmasından əmin ola bilər.

- Qaydalarla bağlı qərarlara dəqiqlik gətirən bütün yazılışların, məlumat və hesabatların maksimum dəqiqliyi.

Əmək haqlarını ödəmək üçün **Embawood MMC** şirkətinin aşağıdakı qaydaları vardır:

Fabrik binasına girərkən və binadan çıxarkən bütün işçilər vəsiqələrini göstərməlidir. Bu sistem təhlükəsizlik baxımından kimin işdə olduğunu yoxlayır. Hər ay sistemdən hesabat götürülür və işçilərin davamiyyəti bu əməkhaqqı hesabatında qeyd olunur. Əməkhaqqı hesabatı işçi heyəti bölməsinin əməkdaşı tərəfindən hazırlanır. Şirkətin işə davamiyyət, əmək haqlarının ödənişi və s. ilə bağlı qaydaların qeyd olunduğu kadr heyəti ilə bağlı qaydalar toplusu vardır. Kompüter sistemi, həmçinin əlavə hesabat da hazırlayır. Bu hesabatda əsas əməkhaqqı və hər ay işçilərin müxtəlif müavinətləri ilə bağlı informasiyaya hansısa dəyişikliyin edilib-edilməməsi öz əksini tapır. Əlavə hesabat və əsas faylda dəyişikliyə icazə verən sənədlərlə birlikdə əməkhaqqı ilə bağlı hesabat mühasibat şöbəsi tərəfindən yoxlanılır. Bu sistem maaşlarla bağlı yazılış və hesabatların dəqiq, eləcə də rəhbərliyin siyasətinə uyğun olduğuna dair zəmanət verir. Bu da öz növbəsində maliyyə hesabatlarında maaşlarla bağlı məlumatlar üzrə rəhbərlik və auditorların əminliyini təmin edir.

Etibarlılıq dərəcəsini müəyyən etməkdə auditorlara imkan yaratmaq üçün onları müxtəlif sistemlərə yerləşdirmək lazımdır. Bu, auditorlara maliyyə hesabatlarının düzgün, həqiqi və ədalətli olmasını qiymətləndirməkdə kömək edəcək.

Təşkilatın auditini həyata keçirərkən auditorlar alqı-satqı, nağd pul əməliyyatları, bank əməliyyatları, istehsalat, keyfiyyət nəzarət, planlaşdırma və s. kimi müxtəlif sahələrdə, fəaliyyətlərdə daxili nəzarətin dəyərləndirilməsini aparırlar. Auditor müxtəlif sahələrdə daxili nəzarəti yoxladıqdan sonra maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olması ilə bağlı rəy verə bilər.

- Düzgün addımın atılması üçün rəhbərliyi daxili nəzarətdə olan çatışmazlıqlarla bağlı məlumatlandırmaq.

Daxili nəzarət metodlarını öyrənmək auditora müvafiq şəkildə audit planlaşdırmaq və yerinə yetiriləcək yoxlamaların mahiyyətini, vaxtını və miqyasını müəyyən etmək imkanı verir.

Auditorlar müəssisənin maliyyə hesabatlarına təsir edəcək nəzarət metodları ilə daha dərindən maraqlanmalıdırlar. Məsələn, auditor satıcılarla əlaqə saxlayan müştərilər

barədə təfsilatların əks olunduğu yazılışlarla daha az maraqlanmalıdır, çünki burada müəssisənin maliyyə hesabatlarına təsir edəcək bir şey yoxdur. Lakin maliyyə hesabatlarına birbaşa təsir edə biləcəyi üçün auditor xərclər, gəlirlər, aktivlər və passivlərlə daha dərindən maraqlanmalıdır.

Müəssisələrin strukturu çox zaman böyük və mürəkkəb olur. Buna görə də auditorların bütün əməliyyatları yoxlaması mümkünsüzdür. Buna görə də auditorlar müəssisənin müxtəlif fəaliyyətlərinin yoxlanmasında daxili nəzarət metodlarından asılı olurlar. Daxili nəzarət metodlarını öyrənmək auditorlara hesabatlarda xəta ehtimalını aradan qaldırmaq üçün yerinə yetiriləcək yoxlamaların ölçüsünü müəyyən etmək imkanı yaradır.

Audit planlaşdırarkən auditor daxili nəzarət sisteminin müxtəlif komponentlərini bilməlidir. Bununla o:

- yanlış hesabatların mümkün növlərini müəyyənləşdirəcək;
- yanlış hesabat təhlükəsi yaradan faktorları nəzərə alacaq;
- səmərəli substantiv yoxlanışlar həyata keçirəcək.

Müəssisənin auditorlarından maliyyə hesabatlarının müəssisənin maliyyə vəziyyəti baxımından düzgün və ədalətli olub-olmamasını bildirmək tələb olunur. Proses zamanı auditor maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinə təsir edə biləcək bütün mümkün sahələri aşkar etməlidir.

Daxili nəzarət sistemi aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

- nəzarət mühiti;
- müəssisədə risklərin qiymətləndirilməsi prosesi;
- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə əlaqəli biznes proseslərinin də daxil olduğu informasiya sistemi;
- auditə uyğun nəzarət fəaliyyətləri;
- nəzarət sistemlərinin monitorinqi. (Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (BMF) terminlər lüğəti)

1. Nəzarət mühiti

Nəzarət mühitinə rəhbərlik və idarəetmənin funksiyaları və mövqeləri, həmçinin müəssisədə olan nəzarət sistemi və onun müəssisədəki əhəmiyyəti ilə bağlı rəhbərlik və

idarə heyəti tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxslərin bu barədə məlumatlanmaları və fəaliyyətləri daxildir. (Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (BMF) terminlər lüğəti)

Nəzarət mühitinə rəhbərliyin səmimiyyəti və etik dəyərlər, əməliyyat fəlsəfəsi, təşkilati rəqabətə meyillilik və s. daxildir.

Auditor nəzarət mühitini anlamalıdır. Bunu anlamaq üçün auditor aşağıdakıları dəyərləndirməlidir;

Rəhbərlik idarəçilikdə olan şəxslərin buraxdıqları səhvlərə nəzarət etmək üçün etik davranış və düzgünlüyü formalaşdırıb və onları qoruyub saxlayır.

Nəzarət mühitindəki elementlərin güclü tərəfləri daxili nəzarətin digər komponentləri üçün birlikdə müvafiq təməl rolunu oynayır. Lakin nəzarət mühitində olan çatışmazlıqların bu mühitin komponentlərinə mənfi təsir göstərib-göstərmədiyini bilmək lazımdır. Məsələn, əgər müəssisənin çox yaxşı şəkildə tərtib olunmuş daxili nəzarət sistemi varsa, lakin müəssisə rəhbərliyi daxili auditorların tövsiyə etdikləri məsələləri yerinə yetirməyə ciddi yanaşmırsa, o zaman auditorun nəzarət mühiti ilə bağlı apardığı dəyərləndirmədə bu nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin etik tələblərə riayət etdiyinə və maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olmasına zəmanət vermək üçün auditordan nəzarət mühitini analiz etmək tələb olunur.

Nəzarət mühiti üzrə yoxlamalar aşağıda qeyd olunan prosedurlardan ibarətdir:

- müvafiq sənədlərin nəzərdən keçirilməsi, rəhbərlik və işçilərin sorğulanması;
- birbaşa müşahidə.

Nəzarət mühiti ilə bağlı olan audit sübutu, xüsusilə, kiçik müəssisələrdə sənəd formasında göstərilməyə bilər. Belə vəziyyətdə rəhbərliyin fəaliyyəti, mövqeyi və məlumatlılığı üzrə müşahidə və müzakirələr nəzarət mühitinin qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Nəzarət mühitinə aşağıdakılar daxildir:

- *Dürüstlük və etik dəyərlərin təşviqi və tətbiqi*

Müəssisə daxilində və kənar mühitlə yaxşı əlaqələrin olması, etik davranış və toxunulmazlıq prinsiplərinin təşviqi auditora nəzarət mühiti ilə bağlı əminlik verəcəkdir. Auditorun bu əminliyi əldə etməsi ilə bağlı metodlar aşağıda izah olunub:

Müəssisənin davranış qaydalarını etik dəyərlərin sənədləşdirilməsi kimi qeyd edə bilər. Lakin sənədləşmənin sadəcə mövcud olması onun səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi barədə nəticəyə gəlmək üçün kifayət deyil. Rəhbərlik və auditorlar qaydaların yerinə yetirilməsinin səmərəliliyini də qiymətləndirməlidirlər.

- Səriştəliliyə diqqət

Səriştə hər hansı individual işi, yaxud tapşırığı yerinə yetirmək üçün zəruri olan bilik və bacarıqdır.

Rəhbərliyin səriştəliliyə diqqət ayırması müəssisənin bilikli və səriştəli şəxslər işə götürməsinə müəyyənləşdirməkdə auditora kömək edir. Nəticə etibarlı ilə, müəssisədə əməliyyatlar səmərəli şəkildə yerinə yetirilir. Bu da müəssisədəki maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olmasına zəmanət verəcəkdir.

Auditor rəhbərliyin aşağıdakı amilləri necə müəyyən etdiyini dəqiqləşdirməlidir:

- müəssisədə üzrə hər bir iş üzrə kompetentliyin səviyyəsi;
- müəssisədə olan bütün işlər üçün tələb olunan bilik və bacarıqlar.

- İdarəetmə üzrə məsul şəxslərin iştirakı

Auditor idarəçilikdə olan şəxslərin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olub-olmamasını yoxlamalıdır.

- rəhbərlikdən müstəqillik;
- onların təcrübə və üstünlükləri;
- onların iştirak səviyyəsi və fəaliyyət dərəcələri;
- onlarrın əldə etdikləri məlumat;
- həlli çətin məsələlərin idarəedici şəxslər qarşısında qaldırılması və təqib edilməsinin çətinlik dərəcəsi;
- onların daxili və xarici auditorlarla qarşılıqlı əlaqəsi

Yuxarıda qeyd olunmuş yoxlamalar idarəçilikdə olan şəxslərin müəssisədən müstəqil olub-olmadığını və beləliklə də müvafiq maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olma ehtimalını müəyyən edəcək.

- Rəhbərliyin fəlsəfəsi və idarəetmə üslubu

I. Rəhbərliyin fəlsəfəsi və idarəetmə üslubuna aşağıdakı xüsusiyyətlər aiddir:

- Rəhbərliyin biznes riskləri və onların idarə edilməsi ilə bağlı mövqeyi

Rəhbərliyin biznes riskləri ilə bağlı mövqeyini yoxlamaq üçün qəbul olunan biznes risklərinin mahiyyətini bilmək vacibdir. Məsələn, rəhbərliyin yüksək riskli fəaliyyət sahələrinə tez-tez daxil olub-olmadığını, yaxud riskləri qəbul etməkdə həddindən artıq mühafizəkar olduğunu bilmək buna nümunə ola bilər. Əgər rəhbərlik risklər edirsə, o zaman maliyyə hesabatlarında riskli qərarların olması, yaxud hər şeyin açıqlanmaması ehtimalı var.

- Maliyyə hesabatları barədə rəhbərliyin fəaliyyəti və yanaşması

Rəhbərliyin maliyyə hesabatları barədə fəaliyyətini və yanaşmasını yoxlamaq üçün müəssisənin uçot siyasətlərini necə seçdiyini bilmək vacibdir (yəni liberal və ya mühafizəkar). Məsələn, aktivlərin ilkin dəyərlə uçota alınması müəssisə tərəfindən həyata keçirilən mühafizəkar siyasətdir. Lakin əsas vəsaitlərin təkrar qiymətləndirmə modeli əsasında uçota alınması liberal uçot siyasətinə nümunədir.

Uçot siyasətləri mühafizəkar yönümlü olduqda auditor rəhbərliyin siyasətinin riskə meyilli olmadığı qənaətinə gələ bilər. Nəticə etibarilə, maliyyə hesabatları heç bir risk edilmədən hazırlanacaq ki, bu da onların etibarlı olduğunu göstərəcək.

II. Rəhbərliyin informasiyanın işlənməsinə, mühasibat funksiyalarına və işçi heyətinə olan münasibəti.

- *Təşkilati struktur*

Təşkilati struktur məqsədlərə nail olmaq üçün müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılmasını, icra edilməsini, yoxlanılmasını və nəzərdən keçirilməsini özündə birləşdirən bir strukturdur. Hər bir mühitdə müəssisənin ölçüsündən və fəaliyyətlərin mahiyyətindən asılı olaraq təşkilati struktur fərqli olur.

- *Səlahiyyət və vəzifələrin verilməsi*

Səlahiyyət və vəzifələrin dəyərləndirilməsi ilə bağlı nəzarət mühitini yoxlanılmasına aşağıdakılar daxildir:

- işçilərin səlahiyyət və məsuliyyətinin onların öz xüsusi iş funksiyalarına uyğunluğu;

- lazım gəldikdə problemləri həll etmək və təkmilləşməni təmin etmək üçün işçilərə səlahiyyət verilməsi;

- əməliyyatları başlatmaq və ya onları dəyişmək səlahiyyəti ilə bağlı məlumatlar da daxil olmaqla məlumat üzrə sahibkarlıq hüququnu müəyyən edən bir strukturun olub-olmaması;

- əməliyyatların idarə olunması və təsdiqlənməsi üzrə strategiya və prosedurların olub-olmaması.

- İnsan resursları siyasəti və onun tətbiqi

İnsan resursları siyasəti və onun tətbiqi işəgötürmə, istiqamətləndirmə, təlimlərin qiymətləndirilməsi, məsləhətləşmə və qabaqlayıcı tədbirlərlə əlaqədardır.

Qənaətbəxş nəzarət mühitinin olması müsbət faktordur. Bu amil yanlış hesabat təhlükəsini azaldır. Bunun əksinə olaraq, zəif nəzarət mühitinin olması yanlış hesabat təhlükəsini artırdığı üçün mənfi faktor hesab olunur.

2. Müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesi

Daxili nəzarət sisteminin komponentləri müəssisədə olan riskləri qiymətləndirmək, bu risklər və onların verdiyi nəticələrə qarşı hər hansı bir tədbirin görülməsi barədə qərarlar qəbul etmək üçün müəssisəyə aid olan bir prosesdir. (Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (BMF) terminlər lüğəti)

Müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesinə daxildir.

1. Maliyyə hesabatları ilə bağlı risklərin müəyyənləşdirilməsi

Müəyyən hallar müəssisənin üzrə maliyyə hesabatlarında qeydlərin aparılması, hesabatların emalı, onların icmal şəklinə salınması və müvafiq hesabatın verilməsi ilə bağlı rəhbərliyin qabiliyyətinə təsir göstərdikdə maliyyə hesabatı üzrə risklər meydana çıxa bilər.

2. Əhəmiyyətli risklərin dəyərləndirilməsi prosesi, onların başvermə ehtimalının qiymətləndirilməsi və bu riskləri aradan qaldırmaqla bağlı qərarlar:

Müəssisənin risk qiymətləndirmə prosesi vəziyyətə uyğun olduqda auditor yanlış hesabat riskini daha asanlıqla müəyyən edir.

3. Maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə əlaqəli biznes proseslərinin də daxil olduğu informasiya sistemi

İnformasiya sistemi texniki vasitələrin tərkib hissələrindən, proqram təminatından, fərdlərdən, prosedurlardan və məlumatdan ibarətdir. Əllə idarə olunan sistemlərdə nə

infrastruktur, nə də proqram təminatı mövcud olmur. Mühasibat sistemi də daxil olmaqla maliyyə hesabatlarının məqsədlərinə uyğun informasiya sistemi aşağıdakıları həyata keçirmək üçün hazırlanan uçot və prosedurlardan ibarətdir:

- müəssisədə olan əməliyyatlar (həmçinin, müəyyən tədbirlər və vəziyyətlər) barədə hesabat vermək, onları qeydiyyat almaq, yeniləmək və istifadə etmək üçün;
- aktivlər, öhdəliklər və kapitalla bağlı hesabat vermək.

4. Nəzarətlə bağlı fəaliyyətlər

Rəhbərliyin birbaşa tapşırıqlarının icrasını təmin etməkdə bizə yardım edən siyasət və prosedurlar nəzarətlə bağlı fəaliyyətlər adlanır. Nəzarət fəaliyyətləri həm İT, həm də əllə idarə olunan sistemlərə tətbiq olunur. Nəzarət fəaliyyəti müxtəlif növ təşkilatı və funksional səviyyələrdə tətbiq olunur.

Yanlış hesabat riskini qiymətləndirmək və risklərin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar növbəti audit prosedurlarını hazırlamaq üçün auditor nəzarət fəaliyyətləri barədə kifayət qədər anlayışa sahib olmalıdır.

Auditor müxtəlif növ əməliyyatlar üçün lazım olan fəaliyyət və əməliyyat axınını bilməlidir. Onlar nəzarət fəaliyyətlərinin düzgün və yerində olduğunu bilmək üçün seçmə yoxlamalar aparmalıdırlar. Əgər seçmə yoxlamalar bir çox hallarda sənədlərin hüquqi qüvvəsinin şirkətin siyasətinə uyğun gəlmədiyini göstərsə, bu hal yüksək səviyyədə yanlış bəyanat riskinin mövcudluğu anlamına gəlir. Belə olduqda auditorlar daha çox əməliyyatı təsdiq etmək üçün öz planlarını yenidən gözdən keçirməlidirlər.

5. Nəzarət mexanizmlərinin monitorinqi

Nəzarət mexanizmlərinin monitorinqi daxili nəzarət fəaliyyətinin effektivliyinin müəyyən müddət ərzində dəyərləndirilməsi prosesidir. Buraya nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatların vaxtında dəyərləndirilməsi, eləcə də müəyyən vəziyyətlərdə dəyişikliklə bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi daxildir. Nəzarət metodlarının monitorinqi daxili nəzarətin tərkib hissəsidir. (Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (BMF) terminlər lüğəti)

Daxili nəzarət mexanizmlərinin monitorinqinə daxildir:

- Maliyyə hesabatları üzərində daxili nəzarətin monitorinqi üçün lazım olan əsas fəaliyyət növlərinin başa düşülməsi.

- Daxili nəzarət fəaliyyətinin effektivliyini vaxtaşırı dəyərləndirmək.

Bildiyimiz kimi auditorlar öz işlərini səmərəli yolla və müəyyən olunan vaxt çərçivəsində tamamlaya bilmək üçün müəssisənin daxili nəzarət sistemində kifayət qədər güvənməlidirlər.

Müəssisənin daxili nəzarət sistemini qiymətləndirərkən auditor onu analiz etməli və əgər hər hansısa bir çatışmazlıq varsa bu çatışmazlığı aşkar etməlidir. Bu çatışmazlıqlar auditorların daxili nəzarət sistemində olan etibarını azalda bilər. Əgər daxili nəzarət sistemi etibar olunacaq şəkildə deyilsə, o zaman çox sayda substantiv yoxlamalar aparılmalı olacaqdır.

BAS 315-ə əsasən daxili nəzarət sistemi maliyyə hesabatlarının etibarlılığı baxımından müəssisə fəaliyyətlərinə, əməliyyatların effektivlik və səmərəliliyinə, müvafiq qayda və qanunlara riayət edildiyinə dair əsaslı zəmanət vermək üçün rəhbərlik tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxslərin və rəhbərliyin əlində cəmləşən bir alətdir. Müəssisənin səmərəli şəkildə idarə olunması üçün daxili nəzarət çox vacibdir.

Bundan başqa, daimi faylda daxili nəzarət və auditorun bu barədə dəyərləndirilməsi saxlanılır. Müvəqqəti fayllarda daxili nəzarət sistemi üzrə anketlər və rəhbərliyin bu anketə olan cavabları saxlanılır.

Daxili nəzarət sistemini qiymətləndirərkən aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

- ***Sözlü izah***

Nağd pulun mühafizəsi kimi sadə daxili nəzarət sistemləri barədə yazılı qeydləri özündə saxlayır. Bu üsul başqa üsullarda verilməyən kiçik, sadə sistemlərin təsvirlərini izah etmək üçün ideal texnikadır.

- ***Qrafik izah***

Qrafik izah fəaliyyətdə olan prosedurlar və müxtəlif mərhələlərdə olan nəzarətlərlə bağlı daxili nəzarət sistemlərinin və sənəd axınlarının şəkil ilə təsviridir. Bu növ məlumatlar əməliyyatların ümumi görünüşünü nümayiş etdirir ki, bu da öz növbəsində daxili nəzarətin qiymətləndirilməsi prosesini asanlaşdırır və daxili nəzarəti daha da inkişaf etdirmək üçün yeni fikirlərə təkan verir.

- **Daxili nəzarət üzrə anket (DMA) və daxili nəzarət üzrə dəyərləndirilmə anketi (DNDA)**

DNA mövcud daxili nəzarətin dəyərləndirilməsi üçün auditorların müştərilərə verdiyi bir neçə sualdan ibarətdir(məsələn nəzarətlərin hazırlanması). Digər tərəfdən, daxili nəzarət üzrə dəyərləndirilmə anketi (DNDA) nəzarət vəzifələri və onların yerinə yetirilib-yetirilməməsi ilə bağlı sualları özündə əks etdirir.

Bunlar daxili nəzarətin dəyərləndirilməsi üçün ən çox tanınmış üsullardır. Daxili nəzarət üzrə anket (DNA) və daxili nəzarət üzrə dəyərləndirmə anketi (DNDA) əhatəlidir və sistemin bütün xüsusiyyətlərinin dəyərləndirildiyindən əmin olmaq üçün əvvəlcədən hazırlanmış suallardan ibarətdir.

Daxili nəzarət sisteminin sözlü izah, qrafik izah, və ya anket şəklində sənədləşdirilməsindən asılı olmayaraq, dəqiqliyin yoxlanılması üçün izləmə testi həyata keçirməlidir. Bu testdə auditor bir əməliyyatı seçərək onun müxtəlif mərhələlərdə hansı nəzarət prosesindən və sistemindən keçdiyini müəyyən edib yoxlayır.

Daxili nəzarətdə çatışmazlıq aşağıdakı hallar baş verdiyi zaman mövcud olur:

- nəzarət maliyyə hesabatlarında olan təhrifləri vaxtlı-vaxtında aşkar etmək, düzəltmək və ya qarşısını almaq gücündə olmadıqda;
- təhrifləri vaxtı vaxtında aşkar edən, düzəldən və ya qarşısını alan nəzarət funksiyası ümumiyyətlə olmadıqda Beynəlxalq Mühasibat Federasiyasının (BMF) terminləri

Daxili nəzarətlərə etibar etməyi qərarlaşdırmazdan öncə, auditor daxili nəzarət sistemində çatışmazlıqlar varsa onları aşkar etməli və daxili nəzarət sistemlərini dəyərləndirməlidir. Sistemdəki çatışmazlıq sistemin məqsədlərini pozan boşluq deməkdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sistemdə baş verən çatışmazlıqlar ya daxili nəzarət sistemlərinin hazırlanmasındakı çatışmazlıqlar səbəbindən, ya da mövcud sistemin yerinə yetirilməməsi və ya düzgün yerinə yetirilməməsi səbəbindən baş verə bilər.

2.2 Müəssisələrdə aparılan əməliyyatların məqsədə uyğunluğunun auditi

Əməliyyatlarla bağlı audit müəssisənin əməliyyatlar üzrə əsas proseslərinin auditidir. Əməliyyatlara təchizat, marketinq, xəzinədarlıq və insan resurslarının idarə edilməsi daxildir. Əməliyyatlarla bağlı daxili audit tapşırıqlarında auditor müxtəlif

prosedurların fəaliyyətini səmərəlilik, effektivlik və qənaət baxımından dəyərləndirir.

Təchizat. Təchizat əmtəələrin və xidmətlərin əldə edilmə prosesidir. Satınalma funksiyası həm ticarət, həm də emal müəssisələri nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətliyədir. Satınalma funksiyasına müəssisədən kənarında qurulan əlaqələr daxildir. Burada dələduzluq riskinin yüksək olduğu əmtəə və xidmətlərin satın alınması zamanı xüsusilə diqqətli olmaq lazımdır. Əməliyyatlar zamanı qənaət amilinə əməl olunması da müəssisədən kənarında əmtəələrin satın alınması zamanı nəzərə alınan əsas amillərdəndir. Satınalma zamanı sorğulama, müqayisə, məsləhət və rəqabət prinsipləri, yəni əmtəələrin müvafiq kəmiyyət və keyfiyyətdə, düzgün zamanda və doğru qiymətə satın alınması nəzərə alınmalıdır.

Satınalma şöbəsi üçün daxili auditori həyata keçirərkən auditor aşağıdakılara diqqət yetirməlidir.

a) Əmtəə və xidmətlərin təchizatı ilə bağlı prosedurun başa düşülməsi

Daxili auditor auditori effektiv aparmaq üçün əmtəə və xidmətlərin təchizatı ilə bağlı olan prosesi anlamalıdır. Satınalma təlimatının (satınalma prosesinin yazılı sürəti) əldə edilməsi, oxunması, eləcə də, sifarişin verilməsi ilə başlayıb materialların əldə edilməsi və nəticə etibarilə satınalma ödənişinin həyata keçirilməsi ilə bitən əməliyyatların icra olunma sistemini müşahidə etməklə buna nail olmaq olar.

b) Sistemin qiymətləndirilməsi

Sistemi anladıqdan sonra auditor prosedurların adekvatlığını və daxili nəzarət sisteminin effektiv olub-olmamasını qiymətləndirməlidir.

Prosedurun adekvat olmadığı aşkar edilərsə auditor auditor komitəsinin heyətinə təkmilləşdirmələrlə bağlı tövsiyə verməlidir. Əgər auditor təchizat prosedurlarının adekvatlığından razıdırsa, o zaman onların tətbiq edilməsi və effektivliyini qiymətləndirməlidir.

Onlar sadəcə icazə verilən satınalmalar üçün ödənişin həyata keçirilməsi, sifarişin yalnız yazılı formada verilməsi, satıcıların tender vasitəsilə seçilməsi, uzunmüddətli mal-materialın idarə edilməsi və ödənişin yalnız keyfiyyət yoxlamasından sonra edilməsi kimi müxtəlif sistem nəzarətlərini qiymətləndirməli və bununla bağlı hesabat verməlidirlər. Daxili nəzarət sisteminin qaydasında olması saxta ödəniş riskini, əmtəə

təchizatında yubanmanı, aşağı keyfiyyətli məhsulların alınması, eləcə də təcili satınalmalar zamanı yüksək qiymətin ödənilmə riskini aradan qaldırır.

Əhəmiyyətli risk və hərtərəfli yoxlanma ilə bağlı ehtiyac olduğu təqdirdə auditorlar təchizat və daxili nəzarət sisteminin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün test yoxlamasına müraciət etməlidirlər.

Təchizat risklərinə:

- Saxta ödəniş
- Təchizatda ləngimə
- Aşağı keyfiyyətli məhsulun alınması
- Təcili satınalma zamanı yüksək qiymətə alış və.s aiddir.

Həmin risklərlə əlaqədar tətbiq edilə biləcək nəzarət metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar.

- Yalnız icazə verilən satınalmalar üçün ödəniş
- Sifarişin yalnız yazılı formada verilməsi
- Satıcıların tender vasitəsilə seçilməsi
- Uzunmüddətli mal-materialların idarə edilməsi
- Ödənişin yalnız keyfiyyət yoxlanışı edildikdən sonar edilməsi

Marketing. Marketing - müəssisə və onun səhmdarlarına mənfəət qazandırmaq məqsədi ilə müştərilər üçün dəyərin yaradılması, əlaqələndirilməsi, bölüşdürülməsi və müştəri xidmətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı təşkilatı funksiya və proseslər toplusudur.

Hədəf olaraq seçilmiş bazar tələbinin qiymətləndirilməsi və müəssisənin məhsulu ilə bağlı tələbin təchiz olunması da marketingə daxildir. Marketing funksiyasına aşağıdakı fəaliyyətlər daxildir

Tədqiqat: məhsul və ya xidmət üçün potensial tələbin qiymətləndirilməsi, müvafiq məhsul və xidmətlərin hazırlanması.

Reklam: məhsula tələb yaratmaq üçün məhsul və onun xüsusiyyətlərinin bazarda təqdim edilməsi.

Satışdan sonrakı xidmət: müəssisənin nüfuzunun qorunması və gələcək xoş məramın inkişaf etdirilməsi.

Daxili auditor aşağıdakıları icra etməlidir.

- Marketing prosedurunun adekvat olmasının qiymətləndirilməsi
- Marketing proseduru ilə bağlı risklərin və həmin risklərə nəzarətin qiymətləndirilməsi
- Marketing funksiyasının səmərəlilik, effektivlik və qənaətlilik aspektlərinin müəyyən edilməsi

Marketing funksiyasının auditini aparmaq üçün daxili auditor marketing prosedurlarını başa düşməli, müəssisənin strategiyalarını, müştəri şərtlərini və s. nəzərdən keçirməlidir.

Marketing riskləri:

- Şişirdilmiş marketing məsrəfləri
- Müvafiq qanunun pozulmasına səbəb olan reklam
- Marketing riskləri üzrə nəzarət metodları:
- Meydana çıxan məsrəflərdən əvvəl büdcənin hazırlanması
- Məsrəflərin faydalılığı ilə bağlı təhlil aparılmalıdır
- Reklam nəzarətinə bağlılıq
- Səlahiyyətli şəxslər tərəfindən marketing xərclərinə icazə verilməsi

Xəzinədarlıq. Müəssisənin xəzinədarlıq funksiyasına pul ehtiyatlarının axını, işlək kapitalın tənzimlənməsi, mümkün ola biləcək ən aşağı məsrəflər üçün pul ehtiyatlarının tənzimlənməsi, optimal nağd pul balansının müəyyən edilməsi, artıq pul vəsaitlərinin ən doğru şəkildə investisiya edilməsi və xarici mübadilə riskinin idarə edilməsi daxildir. Xəzinədarlıq təşkilatda çox əhəmiyyətli funksiyadır, çünki bu mexanizm təşkilatın rifahını artırmaq üçün mümkün pul vəsaitlərinin ən doğru şəkildə istifadə olunması ilə bağlı metodları aşkara çıxarmaqla məşğul olur. Xəzinədarlıq funksiyası effektiv şəkildə həyata keçirilməməsi müəssisə üçün itkilərə səbəb olacaq və müəssisənin gəlir əldə etmək üçün etdiyi bütün cəhdlər boşa çıxacaq. Müəssisənin pul vəsaitləri tükəndikdə müflisləşmə və likvidasiya qaçılmaz olur.

Daxili auditor dövriyə kapitalının cəlb edilməsi və hər hansı aktiv saldonun investisiya edilməsi ilə bağlı müəssisənin strategiyalarını qiymətləndirməlidir.

Auditor müəssisənin pul ehtiyatlarının idarə edilməsi üçün yaradılmış strategiyalarla bağlı riskləri qiymətləndirməlidir.

- Mümkün ən ucuz mənbədən pul vəsaitlərinin əldə edilməməsi riski
- Qeyri-adekvat investisiya mənfəətindən əmələ gələn risk
- İnvestisiya təhlükəsizliyi
- Xarici valyuta riski və s.

Müəssisə ilə bağlı riskləri aşkara çıxardıqdan sonra auditor risklərin effektiv şəkildə idarə edilib- edilmədiyini müəyyən etməlidir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi. İnsan resurslarının idarə edilməsi müəssisənin işçi qüvvəsi ilə bağlı müxtəlif fəaliyyətlərin (işçinin işə qəbul edilməsindən təqaüdə çıxmasına qədər) idarə edilmə prosesidir.

İnsan resursları funksiyasına daxildir:

- İşçi heyəti və onların ixtisas dərəcələri ilə bağlı ehtiyacların müəyyən edilməsi
- İşə qəbul siyasəti ilə bağlı qərar qəbul etmək
- Daimi və ya müvəqqəti vəzifəyə işçilərin qəbul edilməsi ilə bağlı qərar vermək
- İşçilərin təlimə olan ehtiyaclarını müəyyən etmək və təlim proqramlarını işləyib hazırlanmaq
- Bərabər iş imkanları ilə bağlı qanunvericiliyin tələblərinə riayət etmək
- Ödəniş, tətillər və digər faydalarla bağlı strategiyalar üzrə qərar qəbul etmək
- Bacarıqlı işçi heyətini saxlamaq

İnsan resurslarının idarə olunması ilə bağlı risklər:

- Doğru işçinin işə götürülməsində uğursuzluq
- İşçilərin saxlanmasıda uğursuzluq
- Fəaliyyət üzrə əks-məlumatlandırmanın əldə edilməsində uğursuzluq
- Təlimlərin icrası ilə bağlı uğursuzluq
- Müvafiq nəzarət strategiyalarının icrası ilə bağlı uğursuzluq

İnsan resursları ilə bağlı risklərin aradan qaldırılması üçün nəzarət metodları:

- İşə götürməzdən öncə rəsmi tələbnamənin əldə edilməsi
- Vəzifəli şəxsləri işə yerləşdirməzdən əvvəl onların bacarıqlarının müəyyən edilməsi
- Yeni işçilərə iş müddətində təlimlər keçmək

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, əməliyyat auditi məhsuldarlığı və səmərəliliyi qiymətləndirmək məqsədilə təsərrüfat sisteminin fəaliyyət prosedurları və metodlarının hər hansı bir hissəsinin yoxlanılmasıdır. Bu audit başa çatdıqdan sonra adətən menecərə əməliyyatları təkmilləşdirməyə dair tövsiyələr verilir.

Bu auditdə yoxlamalar mühasibat uçotu ilə məhdudlaşmır. Yoxlamalar təşkilat sturukturunun, kompüter əməliyyatlarının, istehsal metodlarının, marketinq və auditorun ixtisaslı olduğu hər hansı başqa sahənin qiymətləndirilməsini əhatə edə bilər.

Auditorlar (auditor təşkilatları) auditor yoxlamaları keçirməklə yanaşı, təsərrüfat subyektlərinə, sahibkarlara və fiziki şəxslərə məsələlərin geniş dairəsi üzrə məsləhətlər verilməsi şəklinə xidmətlər göstərə bilər.

Məsləhətlərin keçirilməsi praktikasını göstərir ki, auditora müraciət olunan məsələlərin ən çoxu vergi qanunvericiliyi ilə bağlıdır.

Hüquq məsələləri üzrə məsləhətlər verilməsi auditor xidmətlərinin xüsusi növüdür.

Auditor firmaları qeyri-düzgün məsləhət üçün qanunvericiliyə görə əslində heç bir məsuliyyət daşmasalar da sifarişçiyə qeyri düzgün məsləhət verilməsi və bunun nəticəsindəki səhv sifarişçidə hər hansı nöqsanın yaranması auditor firmasının icminə mənfi təsir göstərir (əgər müqavilə yoxdursa).

2.3 Müəssisənin resurslarının qiymətləndirilməsində daxili audit proseduralarından istifadə

Auditor uyğun audit prosedurlarının köməyi ilə müxtəlif müddələrin etibarlılığını yoxlayır. Auditor qənaətə gəlməzdən əvvəl yoxlanılacaq sübutu müəyyən etmək üçün peşəkar mühakimə yürütməli və qərar qəbul etməlidir. Sübutun müxtəlif mənbələri və növləri mövcuddur. Hansı sübut daha uyğundur və nə qədər sübut yetərli hesab edilir? Bunlar məhz auditorun qərar verməli olduğu məsələlərdir.

Müəyyən şəraitlər, məsələn, kiçik iqtisadi subyektlərin və uçot təxminlərinin auditi, audit proqramlarının lazımı qaydada tənzimlənməsini tələb edir.

Təşkilatın ölçüsü, rəhbərliyin münasibəti və s. faktorlar sübutun kəmiyyəti və keyfiyyətinə təsir edə bilər.

Audit sübutu maliyyə hesabatlarında ifadə edilən müddələrin doğruluğunu yoxlayır. Audit sübutları müxtəlif mənbələrdən əldə edilə bilər.

a) Qeydlərin və ya sənədlərin yoxlanması

Müddəaları yoxlamaq üçün rəsmi qeydlər və ya sənədlər, məsələn, hesab-fakturalar, alışların, satınalmaların qeydiyyatı jurnalı, müqavilələr, görüşlərin protokolları və s. araşdırılır. Rəsmi qeydlər və ya sənədlər ya iqtisadi subyekt üçün daxili (məsələn, satınalma sifarişi), ya da kənar (satınalma sifarişinin təsdiqi) ola bilər. Onlar kağız və ya elektron formada ola bilər.

b) Maddi aktivlərin yoxlanması

Aktivlər fiziki cəhətdən yoxlanılır. Məsələn, avadanlıq maddələri onların aktivlərin reyestrində qeyd edilmiş eyniləşdirmə nömrələri və yerləşmə yerlərinə görə fiziki cəhətdən yoxlanırlar.

c) Müşahidə

Auditorların başqaları tərəfindən yerinə yetirilən prosesə və ya prosedura baxması müşahidə adlanır. Məsələn, inventarizasiyanın və əmək haqqlarının işçilərə paylanmasının müşahidəsi, auditor müxtəlif tapşırıqların kimlər tərəfindən yerinə yetirilməsini və icra edilməsini və riayət olunan müxtəlif prosedurların nədən ibarət olmasını müşahidə edir.

O, digər müddələrin, məsələn tamlıq, qiymətləndirmə, hesabat dövrü və digərlərinin yoxlanılmasında dolayısı ilə kömək etməklə nəzarət mexanizmlərinin işi ilə bağlı sübut təqdim edir.

d) Sorğu

Sorğu müəssisə daxilində və ya müəssisədən kənarında məlumatlı və bilikli şəxsdən həm maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının soruşulması deməkdir.

Bu növ sübut hər hansı müddəanı yoxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Bununla belə, o, köməkçi sübutdur və digər sübutun əsasında gəlinən qənaətləri və nəticələri dəstəkləyir.

Auditor mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodu haqqında müştəridən məlumat alır. Auditorlara deyilir ki, dəyəri müəyyən etmək üçün İMİM (İlk mədaxil ilk məxaric) metodundan istifadə olunur və mal-material ehtiyatları ilkin dəyər

və xalis satış dəyərinin daha kiçik olanı ilə qiymətləndirilir.

e) Kənar təsdiq

Təsdiq - müəyyən informasiya və ya mövcud vəziyyət barədə bilavasitə üçüncü şəxsdən yazılı təqdimatın əldə edilməsi prosesidir.

- Verilən tarixə olan qalıqları təsdiq edən bank məktubu.

- Debitor borclarının sirkulyasiyası ki, bu zaman qalıqların təsdiqlənməsi üçün müştərilərə sorğular göndərilir.

- Şərti öhdəliklərlə bağlı ekspert hüquqşünasların təsdiqi.

- Üçüncü tərəflərə məxsus olan mal-material ehtiyatları və ya investisiyalann təsdiqlənməsi.

- Müqavilə şərtlərinə və ya iqtisadi subyektin üçüncü tərəflə birgə əməliyyatlarına edilən dəyişikliklərin təfərrüatları barədə təsdiq.

f) Təkrar hesablama

Təkrar hesablama sənədlərin və qeydlərin riyazi dəqiqliyinin yoxlanılmasını daxil edir. O, əl usulu və ya (CAAT - computer-assited audit tecnniques) Kompüterləşdirilmiş audit metodları vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Məsələn: Amortizasiya hesablamaları auditorun işçi heyəti tərəfindən təkrar hesablamaqla yoxlanılır

g) Yenidən yerinə yetirmə

Yenidən yerinə yetirmə iqtisadi subyektin daxili nəzarət sisteminin bir hissəsi olaraq əvvəl yerinə yetirilmiş prosedurların və ya yoxlamaların auditor tərəfindən müstəqil şəkildə icra edilməsindən ibarətdir.

- Debitor borclarının köhnəlməsi müştəri tərəfindən auditorlara təqdim edilir. Auditor prosesi təkrar yerinə yetirir və köhnəlmə təhlilini hazırlayır.

- Müştərinin işçiləri aparılmış inventarizasiyanın düzgün olub-olmadığını yoxlamaq üçün mal-material ehtiyatlarının bir neçə maddəsi auditor tərəfindən təkrar sayılır.

h) Analitik prosedurlar

Analitik prosedurlar ya maliyyə hesabatlarının rəqəmləri arasında, ya da maliyyə və qeyri- maliyyə məlumatları arasında əlaqələrlə bağlı tədqiqatlardan ibarətdir.

Bu prosedurlar aşağıdakı hallarda istifadə edilə bilər:

- Auditin planlaşdırılması prosesi zamanı - xüsusi diqqət tələb edən sahələri müəyyən etməkdə kömək etmək üçün.

- Yekun yoxlama mərhələsi zamanı - audit nəticələrini təhlil etmək və əsaslandırmaq üçün.

- Faktiki audit yoxlaması zamanı - mahiyyəti üzrə yoxlama prosedurları kimi Analitik prosedurlar vasitəsilə yoxlanılan müddəalara *tamlıq, dəqiqlik, qiymətləndirmə və təsnifat* aiddir.

Üstünlükləri

- Məlumatların məqbuluğunu müəyyən etmək üçün sağlam zəmin yaradır.

- Sonrakı yoxlamaların zəruriliyini qiymətləndirməkdə kömək edir.

- Yaxşı audit planlaşdırılma vasitəsi ilə təmin edir, belə ki, auditora müxtəlif bəndlərin nisbi əhəmiyyəti və prioritetləri ilə bağlı qərar qəbul etmək imkanı verir.

Çatışmazlıqları

- Qeyri-stabil əməliyyat mühiti əlaqələrin öncədən görülməsini çətinləşdirir.

- Etibarlı məlumatların çatışmaması analitik prosedurlarından istifadə etmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Auditorun audit rəyinin əsaslanacağı əqləbatan qənaətlərə gələ bilmək üçün kifayət qədər uyğun auditor sübutu əldə etməsi lazımdır.

“Kifayət qədər” anlayışı audit sübutunun kəmiyyət ölçüsüdür. "Uyğun" anlayışı audit sübutunun keyfiyyət ölçüsüdür. (500 sayılı BAS)

Audit sübutu auditor rəyini və hesabatını dəstəkləmək üçün zəruridir. Audit sübutunun keyfiyyəti onun uyğunluğu ilə, yəni ondan gözlənilən funksiyanın müddəaları dəstəkləmək və ya inkar etmək funksiyasını yetirib-yetirməməsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Sübutun keyfiyyəti və ya onun uyğunluğu aşağıdakılardan asılıdır:

- onun uyğunluğu və

- əməliyyatların sinifləri, hesablar, açıqlamalar və əlaqəli müddələrin dəstəklənməsində və ya onlarda təhriflərin aşkar edilməsində onun etibarlılığı.

a) Sübutun uyğunluğu

Audit sübutu auditor rəyinin formalaşmasına töhfə verən nəticələrin çıxarılmasına

kömək etdikdə uyğun hesab edilir.

Əvvəlki audit yoxlamalarında yerinə yetirilən audit prosedurları iqtisadi subyektin işgüzar fəaliyyəti, təşkilati strukturu və nəzarət mexanizmləri ilə bağlı auditor sübutunu təqdim edir. Buna baxmayaraq, müəssisədə və ya onun mühitində belə sübut uyğun olmaya bilərdi. Auditor bu cür sübutun uyğunluğunu yoxlamalıdır. Məsələn, auditedən əvvəlki ilin satışları müstəqil distribyutorlar vasitəsilə həyata keçirilib. Audit keçirilən ildə şirkət özünün satış ofislərini açmışdır. Satış sahəsi üzrə nəzarət mexanizmləri yenidən yoxlanılmalı idi; əvvəlki ilin yoxlaması uyğun olmaya bilərdi.

b) Sübutun etibarlılığı

- Sübut müəssisədən kənar müstəqil mənbələrdən əldə edildikdə daha etibarlıdır, məsələn, müştəri tərəfindən qalıqların təsdiqlənməsi.

- Daxili sübut (müəssisə daxilində yaranan sübut) əlaqəli nəzarət mexanizmləri effektiv olduqda daha etibarlıdır.

Satış hesab-fakturaları şirkət daxilində yaranan sənədlərdir. Onlar satış üzrə daxili nəzarət mexanizmləri effektiv olduqda sübut kimi daha etibarlı ola bilər.

- Auditor tərəfindən birbaşa əldə olunan sübut dolayısı ilə və ya nəticə çıxarılması yolu ilə əldə olunan sübutdan daha etibarlıdır.

Auditor əmək haqları ilə bağlı ödəniş prosedurlarını şəxsən müşahidə etdikdə, nəzarət mexanizmləri ilə bağlı əldə olunan sübut sadəcə müştərinin işçi heyətinə sorğu göndərməklə əldə olunan sübutdan daha etibarlı sayılır.

- Sübut sənəd formasında (yazılı şəkildə) yəni kağız, elektron və ya digər formada mövcud olduqda daha etibarlıdır.

Auditor görüşün protokollarını tapa bilər, bu görüşdə baş verənlərin şifahi təsvirindən daha etibarlıdır.

- Orijinal sənədlərdə təqdim olunan sübutlar sürəti çıxarılmış və ya faksimil sənədləri vasitəsilə təqdim olunan sübutdan daha etibarlıdır.

Sübutun yetərliliyi (yetərli miqdarı) auditor tərəfindən auditor sübutunun əldə edilə biləcəyi əməliyyatların (və hər bir dövrün sonuna qalıqlar və əməliyyatlar üçün vauçerlərin sayı) dəyərində istinad edir. Auditor sübutu onun əldə edilməsinin çətinliyi səbəbindən yetərli olmadığı halda, kifayət qədər olmayan sübutun auditor rəyinin

formalaşmasına təsiri nəzərə alınmalıdır.

Sübutun yetərliliyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı faktorlar nəzərə alınmalıdır:

- Mövcud məlumatın mənbəyi və etibarlılığı

- Əvvəlki audit yoxlamaları ilə bağlı təcrübələr (əvvəlki audit yoxlamalarında dələduzluq və ya xəta səbəbindən təhriflərin qeydə alındığı yerdə auditor dövrün sonuna olan qalıqlar və əməliyyatlar üzrə sübutun miqdarını artırma bilər).

- Audit prosedurlarının nəticələri (əgər aktivlərin fiziki sayılması təhrifləri göstərsə, auditor sübutun miqdarını artırmalıdır)

- Riskin qiymətləndirilməsi (əhəmiyyətli təhrif edilmə riski yüksək olduğu sahələrin daha böyük miqdarda sübutla əsaslandırılması lazımdır)

- Mühasibatlıq və daxili nəzarət sistemlərinin xarakteri (nəzarət yoxlamalarının nəticələri səmərəli nəzarət mexanizmlərini göstərsə, auditor sübutun miqdarını azalda bilər)

- Əhəmiyyətlik (əhəmiyyətliliyi müəyyən edən kəmiyyət və keyfiyyət faktorları nəzərə alınmalıdır)

Auditor sübutunun yetərlik (kəmiyyət) və uyğunluq (keyfiyyət) faktorları arasında qarşılıqlı əlaqə ondan ibarətdir ki, keyfiyyət daha yüksək olarsa daha az kəmiyyət tələb olunacaq. Buna baxmayaraq, auditor nəyin yetərli, nəyin isə uyğun olması barədə qərar qəbul edərkən sağlam düşüncədən istifadə etməlidir, mühakimə yürütməlidir. Əgər auditor sübutu aşağı keyfiyyətli olarsa, sadəcə yalnız daha çox sübutun əldə edilməsi kömək etməyəcək.

Sistemin satış hesab-fakturalarının dəqiqliyinə təminat verilmədiyi yerdə, daha çox hesab-fakturaların yoxlanılması kömək etməyə bilər. Auditor alternativ sübutları yoxlamalı ola bilər, məsələn, məcmu satış həcmi əldə etmək üçün orta satış qiyməti ilə göndərilən malların miqdarının hasili.

Mühasibatlıq adətən dəqiq məbləğlərin qeydə alınmasını əks etdirir. Buna baxmayaraq, təxminlərə və dəqiq olmayan məbləğlərə əsaslanan müəyyən bəndlər də vardır.

Uçot təxmini: Dəqiq ölçü vasitələri olmadıqda pul məbləğinin təxmini müəyyən edilməsi. (540 sayılı BAS)

Uçot təxminləri təqribi rəqəmlərdir. Təqribi qiymətləndirmə bir çox hallarda

hadisələrin nəticəsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində edilir. Əməliyyatlar dəqiq məbləğləri özündə əks etdirəndə və spesifik sənədlərlə dəstəklənəndə, yoxlama nisbətən daha asan olur. Lakin, bu rahatlıq uçot təxminləri olduqda mövcud olmur. Burada əhəmiyyətli təhriflər riski daha böyükdür. Buna görə də, onların auditori zamanı daha böyük diqqət tələb olunur. Auditor aşağıdakılarla bağlı yetərli uyğun auditor sübutları əldə etmək üçün əlavə audit prosedurlarını işləyib hazırlamalı və yerinə yetirməlidir:

- Uçot təxminləri müvafiqdir.
- Onlar müvafiq qaydada açıqlanmışdır.

Bu konsepsiya qiymətləndirmədə qeyri-müəyyənliyin olduğu ədalətli dəyərle ölçülən məbləğlərə, eləcə də qiymətləndirmənin tələb etdiyi digər məbləğlərə tətbiq edilir.

Uçot təxminləri mütəmadi olaraq aşağıdakı maddələr üçün istifadə edilir:

- Ümitsiz borcların qarşılınması üçün ehtiyat fond
- Amortizasiyanı hesablamaq üçün istismar müddətlərinin müəyyən edilməsi
- Mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi
- Təxirə salınmış vergilər
- Zəmanət iddiaları üzrə qiymətləndirilmiş öhdəliklər

Riskin qiymətləndirilməsi ilə bağlı prosedurlar auditor tərəfindən müəssisə və onun mühitini daha yaxşı anlamaq üçün yerinə yetirilir.

Uçot təxminlərinə dair əhəmiyyətli təhrif risklərinin qiymətləndirilməsi üçün riskin qiymətləndirilməsi prosedurları auditora müəssisənin etdiyi təxminlərin xarakterini və növlərini başa düşməyə imkan verir. Bu düşüncəyə əsaslanaraq, auditor əlavə audit prosedurlarının xarakterini, vaxtını və həddini planlaşdıracaq.

540 sayılı BAS-a əsasən riskin qiymətləndirilməsi prosedurlarına uçot təxminləri üzrə əhəmiyyətli təhrif risklərinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün əsas yaradan aşağıdakı maddələr daxildir:

1. Tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı çərçivəsinə dair tələblər

Tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı çərçivəsinə dair tələbləri dərk etməklə auditor aşağıdakıları müəyyən edə bilər:

- uçot təxminlərini ölçmək üçün uyğun tanınma meyarları və ya istifadə edilən metodları. Məsələn, Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və öhdəliklər adlı 38 sayılı MUBS ümitsiz borclar üçün ehtiyatlar kimi qiymətləndirilmiş öhdəliklərin uçotu üçün tanınma meyarlarını təsvir edir.

- ədalətli dəyərlə ölçməyə icazə verən və ya onu tələb edən müəyyən şərtlər, məsələn müəssisə uzunmüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün təkrar qiymətləndirmə modelini qəbul etdiyi təqdirdə uzunmüddətli aktivlərin ədalətli dəyərlə qiymətləndirilməsi.

- tələb olunan və ya yol veirlən açıqlamalar.

Yuxarıda göstərilən məlumatlar auditora tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı çərçivəsinin müvafiq qaydada tətbiq olunub-olunmadığını müəyyən etməyə imkan verəcək.

2. Müəssisənin rəhbərliyi maliyyə hesabatlarında tanınacaq və ya açıqlanacaq uçot təxminlərinə olan ehtiyacı yarada bilən həmin əməliyyatları, hadisələri və şərtləri necə müəyyən edir?

Bunu dərindən başa düşməklə, auditor yeni uçot təxminlərinin yaranmasına səbəb ola biləcək şəraitlərdə baş verə bilən dəyişiklər barədə və ya mövcud uçot təxminlərinə yenidən baxılma ehtiyacı barədə rəhbərliyə soğrular göndərə bilər.

Rəhbərliyə ünvanlanan soğrular aşağıdakıları özündə əks etdirə bilər:

- Müəssisənin yeni uçot təxminlərinə səbəb ola bilən yeni əməliyyat növləri ilə məşğul olub-olmaması.

- Uçot təxminlərinə səbəb ola bilən əməliyyatların şərtlərinin dəyişib-dəyişməməsi.

- Tətbiq olunan maliyyə hesabatlılığı çərçivəsinə dair tələblərə edilən dəyişikliklər nəticəsində uçot təxminləri ilə bağlı uçot siyasətləri dəyişmişdir.

- Rəhbərlik tərəfindən yenidən baxılmanı və ya yeni uçot təxminlərim tərtib edilməsini tələb edə bilən və rəhbərliyin nəzarəti xaricində olan tənzimləyici və digər dəyişikliklər baş vermişdir.

- Yeni və ya yenilənmiş uçot təxminlərinə olan ehtiyacı yarada bilən yeni şərtlər və ya hadisələr baş vermişdir.

3. Rəhbərlik uçot təxminlərini necə tərtib edir və onların əsaslandığı məlumatları

necə dərk edir (izah edir), o cümlədən:

Metod, o cümlədən tətbiq oluna bilən yerdə, uçot təxmininin tərtib edilməsində istifadə olunan model. Məsələn, az hərəkətli mal-matərial ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi metodu.

4. Aidiyyəti nəzarət mexanizmləri: auditor aşağıdakıları dərindən başa düşür:

- uçot təxminlərini tərtib edən şəxslərin təcrübəsi və səriştəsi.
- uçot təxminlərinin təhlili və təsdiqlənməsi.

Vəzifə borclarının aşağıdakı şəxslər arasında paylaşdırılması:

- Müəssisənin əsasda duran əməliyyatları etməyə məcbur edənlər
- Uçot təxminlərinin tərtib edilməsinə görə cavabdeh olanlar

Məsələn, müəssisədən asılı olmayan müstəqil ekspertlərə uzunmüddətli aktivlərinin istifadə müddətinin qiymətləndirilməsinin tapşırılması.

- Uçot təxminlərinin əsasını təşkil edən fərziyyələr

Auditor tərəfindən uçot təxminlərinin əsasını təşkil edən fərziyyələrin anlaşılmasında baxıla bilən məsələlər aşağıdakıları daxil edir:

- Əhəmiyyətli olması ehtimal olunan fərziyyələr də daxil olmaqla, fərziyyələrin xarakteri. Məsələn, əmək fəaliyyətinin sonunda mükafatların hesablanmasında istifadə edilən diskont dərəcəsi.

- Rəhbərlik bütün müvafiq fərziyyələrin nəzərə alınb-alınmadığını necə qiymətləndirir.

- Tətbiq oluna bilən yerdə, rəhbərlik daxildə istifadə edilən fərziyyələrin uyğun olduğunu necə müəyyən edir.

- Fərziyyələri dəstəkləyən sənədləşmənin xarakteri və miqyası, əgər hər hansı mövcuddursa.

5. Uçot təxminlərinin edilməsi metodlarında əvvəlki dövrdən sonra dəyişiklik edilmişdirmi və ya edilməsi zəruri olmuşdurmu və əgər belədirsə, nəyə görə?

Rəhbərlik uçot təxminlərinin edilməsi metodunu dəyişdirdiyi halda, o. yeni metodun daha uyğun olduğunu əsaslandırma və nümayiş etdirə bilməlidir.

Əgər rəhbərlik hərəkətsiz mal-material ehtiyatları üçün qiymətləndirilmiş öhdəliyin yaradılması bazasını sabit qiymətdən (rəhbərlik tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilən)

mümkün xalis satış qiymətinə (bazar qiymətini müəyyən etməklə) dəyişərsə, bu zaman auditor rəhbərliyin qiymətləndirilmiş öhdəliyin məbləğinin bu cür müəyyən etməsinin ağlabatan olub-olmamasına dair sual verə bilər.

6. Rəhbərlik qiymətləndirmənin qeyri-müəyyənliyinin təsirini qiymətləndirmişdir və əgər qiymətləndirmişdirsə bunu necə etmişdir.

Auditorun baxa biləcəyi məsələlər aşağıdakıları daxil edə bilər:

- Rəhbərlik alternativ fərziyyələri və ya nəticələri nəzərə almışdır. Məsələn, uçot təxminləri üzrə fərziyyələrdə dəyişikliklərin təsirini müəyyən etmək üçün həssaslıq təhlilini yerinə yetirilməsi.

- Təhlil bir neçə nəticə ssenarilərini göstərəndə rəhbərlik uçot təxminini necə müəyyən edir. Məsələn, əmək fəaliyyətinin sonunda mükafatların hesablanması diskont dərəcəsinin müəyyən edilməsi

Auditor uçot təxmini ilə əlaqədar qiymətləndirmənin qeyri-müəyyənlik dərəcəsini qiymətləndirməlidir. Uçot təxmini ilə əlaqədar qiymətləndirmənin qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə təsir edən faktorlar aşağıdakıları daxil edir:

- Uçot təxmininin hansı səviyyədə mühakimədən asılı olması.
- Uçot təxminin fərziyyələrdə dəyişikliklərə dair həssaslığı.
- Kənar mənbələrdən etibarlı məlumatların mövcudluğu.

Uçot təxmini ilə əlaqədar qiymətləndirmənin qeyri-müəyyənliyi əhəmiyyətli kimi qiymətləndirildiyi halda auditor bu məbləğlərin əhəmiyyətli riskə aid olub-olmadığını müəyyən edəcək.

Auditorun aşağıdakılardan bir və ya daha çoxunu yerinə yetirməsi tələb olunur.

- Audit hesabatı tarixinə qədər baş verən hadisələrin uçot təxminlərinə dair auditor sübutunu təmin edib-etmədiyini müəyyən etmək.

Hesabat tarixindən sonra ancaq audit tamamlanmazdan əvvəl əməliyyatlar və ya hadisələr rəhbərliyin tərtib etdiyi uçot təxminləri barədə audit sübutunu təmin edə bilər. Bu proses qiymətləndirmə prosedurlarına yenidən baxılmasına və yoxlanılmasına olan ehtiyacı azalda və ya aradan qaldıra bilər.

- Rəhbərliyin uçot təxminini necə tərtib etdiyini və onların əsaslandığı məlumatları yoxlamaq

- Rəhbərliyin uyğun mahiyyəti üzrə prosedurlarla birgə uçot təxminini necə tərtib etməsi üzərində nəzarət mexanizmlərinin əməliyyat effektivliyini yoxlamaq.

Əgər şübhəli borclar üzrə qiymətləndirilmiş öhdəliyin məbləği köhnəlmiş debitor borclarının təhlilinə əsaslanırsa, təhlilin dəqiqliklə aparılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Auditor əhəmiyyətli risklərə səbəb olan uçot təxminlərini qiymətləndirdiyi halda, auditor aşağıdakıları qiymətləndirməlidir:

- rəhbərlik alternativ fərziyyələri və ya nəticələri necə nəzərə almışdır, nəyə görə onları rədd etmişdir.

- rəhbərlik tərəfindən istifadə olunan əhəmiyyətli fərziyyələr nə dərəcədə əsaslandırılmış və ağılabatandır, və

- Konkret fəaliyyət planlarını həyata keçirmək üçün rəhbərliyin niyyəti və onun bunu etmək üçün bacarığı.

Auditor uçot təxminləri ilə bağlı maliyyə hesabatlarında verilən açıqlamaların doğru olduğunu əmin olmaq üçün kifayət qədər uyğun auditor sübutu əldə etməlidir.

Əhəmiyyətli risklərə səbəb olan uçot təxminləri olduğu halda, auditor onların qiymətləndirmə qeyri-müəyyənliyinin açıqlanmasının uyğunluğunu qiymətləndirməlidir.

Auditor rəhbərliyin mümkün qərəzli yanaşma göstəricilərinin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün uçot təxminlərinin tərtib edilməsində rəhbərliyin qəbul etdiyi qərarları yoxlamalıdır. Auditor rəhbərlikdən onların uçot təxminlərinin tərtib edilməsində istifadə edilən əhəmiyyətli fərziyyələrin ağılabatan olmasını hesab edib-etmədiyinə dair yazılı təqdimat əldə etməlidir.

Uçot təxminləri ilə bağlı böyük əhəmiyyətli tərifi riski mövcuddur, belə ki, uçot təxminləri hadisələrin nəticəsinə dair qeyri-müəyyənlik vəziyyətlərində tez-tez istifadə edilən təqribi təxminlərdir. Uçot təxminləri ilə əlaqədar audit prosedurları auditorlardan uçot təxminlərinin əsasını təşkil edən fərziyyələrin dərinədən başa düşülməsini tələb edir. Bu fərziyyələrdən istifadənin qiymətləndirilməsini, qərarların istifadəsini, ekspertlərin gördükləri işlərin qiymətləndirilməsini və s. tələb edir. Buna görə də, belə yoxlamalar yalnız bu sahədə geniş təcrübəyə malik olan baş auditorlar tərəfindən aparıla bilər.

III Fəsil. Sənaye müəssisələrində audit tədqiqatlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1 Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili metodikası

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti (M.M.V) – bu subyektin maliyyə münasibətlərini, bazarın və müəyyən tarixə vəziyyət üzrə onun öz fəaliyyətini maliyyələşdirmə qabiliyyətini əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır. Təchizat istehsalat, satış və maliyyə fəaliyyəti prosesində nəticə kimi – müəssisənin maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarına tələbat, onun əmələ gəlmə mənbələri və vəsaitlərin strukturasının dəyişməsi, kapitalın dövriyyə prosesinin arasıkəsilmədən dəyişməsi baş verir.

Maliyyə vəziyyəti *sabit, qeyri sabit (böhran qabağı) və böhran* vəziyyətində ola bilər. Müəssisənin öz vaxtında ödəmə qabiliyyəti, geniş şəkildə öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək, əlverişli olmayan şəraitdə özünün ödəmə qabiliyyətini saxlamaq, müəssisənin yaxşı maliyyə vəziyyətinin olmasını göstərir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Əgər istehsal və maliyyə planları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilirsə, onda bu vəziyyət müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir edir. Və əksinə, istehsal və məhsulların satışı üzrə planın yerinə yetirilməməsi nəticəsində məhsulların maya dəyərinin yüksəlməsi, satışdan gəlirin və mənfəət məbləğinin azalması bir nəticə kimi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsinə göstərir.

Sabit maliyyə vəziyyəti öz növbəsində istehsal planının yerinə yetirilməsinə və istehsalın lazımı resurslara olan ehtiyacının təmin edilməsinə müsbət təsir edir. Buna görə təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi maliyyə fəaliyyəti pul resurslarının plana uyğun daxil olması və xərclənməsinin təmin edilməsinə, hesablaşma intizamının yerinə yetirilməsinə, xüsusi və borc kapitalının səmərəli nisbətdə əldə olunmasına və onun istifadəsinin daha səmərəli olmasına yönəldilir.

Maliyyə fəaliyyətinin əsas məqsədi – istehsalın səmərəli inkişafı üçün maliyyə resurslarının harada, nə vaxt və necə istifadə olunmasını və maksimum mənfəət alınmasını həll etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən və müəssisənin müflisləşməsinə yol verməmək üçün maliyyə ilə necə idarə olunmasını, tərkibi və əmələ gəlmə mənbələrinə görə kapitalın strukturasının necə olmasını, xüsusi vəsaitlərin və borc vəsaitlərinin hansı nisbətdə olmasını yaxşı bilmək lazımdır. Eyni zamanda işgüzar aktivlik kimi – bazar iqtisadiyyatı anlayışının, müəssisənin likvidliyini, rentabellik sərhəddini, maliyyə sabitliyi ehtiyatını (təhlükəsiz zonanı), riskin dərəcəsini, maliyyə vasitəsinin səmərəsini və s.-ni, eləcə də onların təhlilinin metodikasını bilmək lazımdır.

Təhlilin əsas vəzifələri:

1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və onun ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının axtarılması və maliyyə fəaliyyətində çatışmazlığın öz vaxtında aşkar edilməsi və aradan qaldırılması.

2. Respublikamızın istifadəsinin müxtəlif variantlarında maliyyə vəziyyətinin modelinin hazırlanması və mümkün maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması.

3. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin hazırlanması.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün dəyişiklikləri xarakterizə edən bir çox göstəricilər sistemindən istifadə olunur:

- a) müəssisənin kapitalının quruluşu, onun yerləşməsi və əmələgəlmə mənbələri;
- b) ondan istifadənin səmərəliliyi və intensivliyi;
- v) müəssisənin ödəmə və krediti ödəmə qabiliyyəti;
- q) onun maliyyə sabitliyi ehtiyatı.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili əsasən nisbi göstəricilərlə əsaslandırılır, belə ki, inflyasiya şəraitində balansın nisbi göstəricilərini praktiki olaraq müqayisə şəklinə gətirmək mümkün olmur.

Təhlil olunan müəssisənin nisbi göstəricilərini aşağıdakılarla müqayisə etmək olar:

- müflislik imkanlarını proqnozlaşdırmaq və risk dərəcəsini qiymətləndirmək üçün ümumi qəbul olunmuş “normalar”la;

- digər müəssisənin eyni məlumatları ilə müqayisə aparılmalıdır ki, bu da müəssisənin güclü və zəif cəhətlərinin və onun imkanlarının aşkar edilməsinə imkan verir.

- maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yaxud pisləşməsi təmayülünü öyrənmək üçün əvvəlki illərin oxşar məlumatları ilə müqayisə aparılmalıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilində nəinki müəssisənin rəhbərləri və müvafiq xidmət işçiləri məşğul olur, eyni zamanda resurslardan istifadənin səmərəliliyini öyrənmək məqsədi ilə müəssisənin sahibkarları, investorlar, kreditləşmə şəraitini öyrənmək və risk dərəcəsini müəyyən etmək üçün banklar, büdcəyə vəsaitin daxil olması planının yerinə yetirilməsi üçün vergi müfəttişliyi, ödənişlərin öz vaxtında alınması üçün malgöndərənlər və s. məşğul olur. Bunlarla əlaqədar təhlil daxili və xarici təhlilə bölünür.

Daxili təhlil müəssisə işçiləri tərəfindən aparılır və onun nəticəsi maliyyə vəziyyətini planlaşdırmaq, nəzarət etmək və proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Onun məqsədi – pul vəsaitlərinin planauyğun daxil olmasını təmin etmək və borc vəsaitlərini elə yerləşdirmək lazımdır ki, müəssisənin normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılması, maksimum mənfəət alınması və müflislik riskinin aradan qaldırılması mümkün olsun.

Xarici təhlil - investorlar, malgöndərənlər və dərc olunan hesabat əsasında işə nəzarətədiçi orqanlar tərəfindən aparılır. Onun məqsədi – qoyulmuş vəsaitin gəlirli olması imkanını müəyyən etməkdir ki, maksimum mənfəət təmin edilsin və risk itkisinin aradan qaldırılması mümkün olsun.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün əsasən aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur:

- mühasibat balansı (1 №-li forma);
- mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (2 №-li forma);
- kapitalın hərəkəti (3 №-li forma);
- digər hesabat formaları;
- ilkin və mühasibat uçotunun analitik məlumatları.

Mühasibat balansında müəssisənin sərəncamında olan vəsaitlər və vəsaitlərin əmələ gəlmə mənbələri haqqında informasiya olur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq üçün balansı yaxşı oxumağı bacarmaq və onun təhlili metodikasını yaxşı bilmək lazımdır.

Müəssisənin balansın aktivində müəssisə vəsaitləri üç bölmə üzrə qruplaşdırılır:

1. Uzunmüddətli aktivlər (qalıq dəyəri ilə vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, bitməmiş əsaslı tikintilər, müəssisə təsisçiləri ilə hesablaşmalar, icarəyə götürənlərlə hesablaşmalar və s.).

2. Qeyri-maddi aktivlər (satın alınmış patentlər, lisenziyalar, torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, broker yerləri, “nou-hau” proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüquqları, təşkilatı xərclər, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s.).

3. Cari aktivlər (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal üzrə məsrəflər, hazır məhsullar, mallar, debitorlarla hesablaşmalar, pul vəsaitləri və sair aktivlər).

Müəssisə vəsaitlərinin mənbələri balansın passivində əks etdirilir və iki qrupa bölünür:

1. Xüsusi vəsaitlərin mənbələri (nizamnamə kapitalı, fondlar və ehtiyatlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və s.).

2. Hesablaşmalar və sair passivlər (uzunmüddətli və qısa müddətli maliyyə öhdəlikləri üzrə borclar, yəni uzunmüddətli bank kreditləri, bir ildən artıq müddətə olan borclar, qısamüddətli bank kreditləri, qısamüddətli borclar, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta ə təminat üzrə borclar, digər kreditörlərə olan borclar və s.)

Balans müəssisənin maliyyə vəziyyətinin xarici təhlili üçün lazımi informasiyalar alınmasına imkan verir. Daxili təhlilin aparılması isə balansın bir çox göstəricilərinin izah edilməsini, şərh edilməsini tələb edir.

Balansın passivində göstərilən məlumatlar xüsusi və borc kapitalda nə kimi dəyişikliklər olmasını, müəssisənin dövriyyəsinə nə qədər uzun və qısamüddətli borc vəsaitlərinin daxil edilməsini müəyyən etməyə imkan verir ki, vəsaitlər haradan alınıb, onlara görə müəssisə kimə borcludur .

Müəssisənin vəsait mənbələrinin təsnifatı

5 sayılı cədvəl.

Kapitalın növü	Formalaşma mənbəyi	Kapitalın xarakteri
Xüsusi kapital	Xüsusi vəsaitlərin mənbələri	Daimi (arasıkəsilməz) kapital
Borc kapitalı	Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri üzrə borclar	Dəyişən kapital
	Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri üzrə	

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və sabitliyi bir çox şeylərdən asılıdır, öz sərəncamında hansı vəsaitlər var və onlar hara qoyulub.

Məxsusluq dərəcəsinə görə istifadə olunan kapital xüsusi kapitala (passivin I bölməsi) və borc kapitalına (passivin II bölməsi) bölünür. İstifadə müddətinə görə kapital daimi (arasıkəsilməz) kapitala (passivin I və II bölmələri) və qısamüddətli kapitala (passivin II bölməsi) bölünür.

Xüsusi kapitalda lüzum, ehtiyac müəssisənin özünün maliyyələşdirilməsi tələblərinə təsir edir. O əsasən müstəqil olur, asılı olmur. O, uzummüddətli kapital qoyur və daha çox riskə düşür olur. Deməli ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə və borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi nə qədər aşağıdırsa bir o qədər bufer yüksək olar, bu da zərər çəkmədən kreditorları müdafiə edir, deməli risk itkisi azalır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yalnız heç də həmişə xüsusi vəsait hesabına müəssisə fəaliyyətini maliyyələşdirmək onun üçün gəlirli olmur, xüsusilə də nə vaxt istehsal mövsümi xarakter daşıyır. Onda ilin bəzi vaxtlarında bankda olan hesablarda vəsait daha çox toplanır, ilin bəzi vaxtlarında bankda olan hesablarda vəsait çatışmır. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, əgər maliyyə resurslarına olan qiymətlər yüksək deyilsə, onda cəlb olunan vəsait hesabına müəssisədə qoyulan vəsaitin daha yüksək nəticə verməsini təmin etmək olar, xüsusi kapitalın rentabelliğini yüksəltmək olar.

Həmin vaxt əgər müəssisə vəsaitləri əsasən qısamüddətli öhdəlik hesabına yaradılıbsa onda onun maliyyə vəziyyəti sabit olmayacaq, belə ki, birinci növbədə kapitalı öz vaxtında qaytarmaq lazım gəlir.

Deməli, müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir çox cəhətdən xüsusi və borc kapitalının nə qədər optimal nisbətdə olmasından asılıdır. Maliyyə strategiyasının düzgün

hazırlanması bu məsələdə bir çox müəssisələrə köməyi ola bilər, öz fəaliyyətlərinin səmərəliliyini yüksəldə bilər.

Bununla əlaqədar müəssisənin bazar sabitliyini xarakterizə edən mühüm göstəricilər aşağıdakılardır:

- maliyyə sərbəstliyi əmsalı yaxud ümumi kapital məbləğində xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi;
- maliyyə asılılığı əmsalı (ümumi valyuta balansında borc kapitalının xüsusi çəkisi);
- maliyyə riski əmsalı (borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti).

İkinci və üçüncü göstəriciyə nisbətən birinci göstəricinin səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi bir o qədər yüksəkdir.

Müəssisənin passivinin (öhdəliyin) quruluşu

6 saylı cədvəl.

Göstəricilər	Göstəricinin səviyyəsi		
	İlin əvvəlinə	İlin axırına	Dəyişiklik +, -
Ümumi valyuta balansında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi (müəssisənin maliyyə sərbəstliyi əmsalı), %-lə	35,2	78,3	+ 43,1
Borc kapitalının xüsusi çəkisi (maliyyə asılılığı əmsalı)	64,8	21,7	- 43,1
O cümlədən:			
uzunmüddətli	-	-	-
qısamüddətli	64,8	21,7	- 43,1
Maliyyə riski əmsalı	1,841	0,277	-1,564

Bizim misalda xüsusi kapitalın xüsusi çəkisi yüksəlməyə doğru gedir. Hesabat ili ərzində o, 43,1 % yüksəlmişdir.

Maliyyə riski əmsalı 15,4 % aşağı düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, müəssisənin xarici investordan maliyyə asılılığı xeyli aşağı düşmüş və onun bazar sabitliyi yüksəlmişdir.

Müəssisə və investorlarla olan əlaqənin müxtəlifliyindən asılı olaraq kapitalın quruluşunda dəyişiklik ola bilər. Əgər müştərilərin xüsusi kapitalının xüsusi çəkisi yüksəkdirsə bu vəziyyət bank və digər kreditorlar üçün daha etibarlıdır. Burada maliyyə riski çıxılır. Qayda üzrə müəssisə cəlb olunan vəsaitlərdə iki səbəblə maraqlıdır:

1. borc kapitalına görə faizlər bir xərc kimi vergi tutulan mənfəətə daxil edilmir;
2. adətən faizlərin ödənilməsinə olan xərclər müəssisə dövrüyyəsində borc vəsaitlərinin istifadəsindən alınan mənfəətdən aşağı olur, nəticədə xüsusi kapitalın rentabelliği yüksəlir.

Bazar iqtisadiyyatında xüsusi kapitalın xüsusi çəkisinin artımı heç də müəssisənin vəziyyətinin yaxşılaşmasını, işgüzar şəraitin dəyişməsinə tez reaksiya vermək imkanlarını əks etdirmir. Əksinə, borc vəsaitindən istifadə müəssisənin çevikliyini sübut edir, götürülmüş krediti qaytarma iqtidarında olur.

Xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti normativləri öz xüsusiyyətinə görə müxtəlif sahələrdə toplanır. Harada ki, kapitalın dövretmə əmsalı aşağıdır həmin sahələrdə maliyyə riski əmsalı 0,5-dən yuxarı olmamalıdır. Digər sahələrdə harada ki, kapitalın dövr etməsi yüksəkdir, maliyyə riski əmsalı 1- dən yuxarı ola bilər.

Maliyyə vəziyyətinin daxili təhlili zamanı bu göstəricilərdən başqa xüsusi və borc kapitalının dinamikası və quruluşunu öyrənmək, onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəyişməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq və hesabat dövrü ərzində bu dəyişikliklərə qiymət vermək lazımdır.

Xüsusi kapitalın dinamikası və quruluşu

7 saylı cədvəl.

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	ilin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	dəyişiklik
Nizamnamə kapitalı	255435	3800162	89,3	99,5	+10,2
Ehtiyat kapitalı	13075	7279	4,6	0,2	-4,4
Yığılm fondları	8717	7208	3,0	0,2	-2,8
İstehlak fondarı	8717	4517	3,1	0,1	-3,0
Müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəəti	-	-	-	-	-
Cəmi	285944	3819166	100	100	X

Cədvəldən göründüyü kimi xüsusi kapitalın quruluşunda xeyli dəyişiklik olmuşdur, beləki, nizamnamə kapitalının məbləği və xüsusi çəkisi xeyli artmış, ehtiyat kapitalının, yığım fondlarının, istehlak fondlarının həcmi və xüsusi çəkisi azalmışdır.

Balansın aktiv maddələrinin əsas qruplaşma əlaməti onların likvidlik dərəcəsi (nağd pula çevrilmə sürəti) hesab olunur. Bu əlamət üzrə balansın bütün aktivləri əsas kapitalla yaxud uzunmüddətli kapitalla (I bölmə) və cari (dövriyyə) aktivlərinə (II və III bölmələr) bölünür.

Müəssisə vəsaitləri onun daxili dövriyyəsinə və ondan kənarında (debitor borcları, qiymətli kağızların, aksiyaların satın alınması) istifadə oluna bilər.

Dövriyyə kapitalı istehsal sferasında (ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri) və tədavül sferasında (anbarlarda olan hazır məhsullar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, kassa və bankda olan hesablarda nağd pul vəsaiti, mallar və s.) ola bilər

Kapital pul və material formasında fəaliyyət göstərə bilər. Pul formasında depozitlər, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər daxildir.

Borc kapitalının quruluşunda olan dəyişik

8 saylı cədvəl.

Kapitalın mənbələri	Məbləği, man.		Kapitalın quruluşu, %-lə		
	İlin əvvəlinə	ilin axırına	ilin əvvəlinə	ilin axırına	Dəyişiklik +, -
Qısamüddətli bank kreditləri	15000	-	2,8	-	-2,8
Kreditor borcları: Əmək ödənişləri üzrə	73050	68760	13,9	6,5	-7,4
Mal satanlara	378575	721870	71,9	68,1	-3,8
Sosial sığorta orqanlarına	59928	129376	11,4	12,2	+0,8
Büdcəyə	-	139566	-	13,2	+13,2
Cəmi	526513	1059572	100	100	x

Cədvəldən görünür ki, borc kapitalının quruluşunda bank kreditləri ilin əvvəlinə 2,8 % olduğu halda, ilin axırına qısamüddətli bank kreditləri ödənilmişdir.

Kreditor borclarının tərkibində mallara, iş və xidmətlərə görə mal göndərənlərə olan borcdur ki, o da ilin əvvəlinə nisbətən azalmış, xüsusi çəki etibarını ilə də azalmışdır, eyni zamanda sosial sığorta və təminat üzrə olan borc, büdcəyə olan borcun həcmi və xüsusi çəkisi ilə ərzində artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə borcu vaxtında qaytarmadıqda müəssisəyə cərimə hesablanır, bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edir. Buna görə təhlil prosesində kreditor borcunun mövcudluğu, aşkar olunma tarixi, tərkibi, malsatanlara, əmək ödənişləri üzrə, sosial sığorta orqanlarına, büdcəyə vaxtı keçmiş borcların əmələgəlmə səbəblərini öyrənmək lazımdır, ödənişlərin vaxtının keçməsinə görə ödənilən cərimə məbləğini müəyyən etmək lazımdır.

Kreditor borclarını təhlil edərək nəzərə almaq lazımdır ki, kreditor borcları eyni zamanda debitor borclarının örtülmə mənbələri sayılır. Buna görə təhlil prosesində debitor və kreditor borcları məbləğlərini müqayisə etmək lazımdır. Əgər birinci ikincidən artıq olarsa, onda bu debitor borclarında xüsusi kapitalın səfərbərliyə alınmasını göstərir.

Beləliklə müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinin səmərəli təşkili və onun bazar sabitliyini qiymətləndirmək üçün xüsusi və borc vəsaitlərinin quruluşunu təhlil etmək lazımdır. Bu an çox mühümdür, birincisi, maliyyə risk dərəcəsini öyrənmək üçün informasiyalar xarici istehlakçılar (məsələn, banklar və digər malsatanlar) üçün mühümdür və ikincisi maliyyə strategiyasının işlənməsi və maliyyə təşkilinin perspektivli variantını müəyyən etmək üçün müəssisənin özü üçün lazımdır.

Balansın aktivində müəssisənin sərəncamında olan kapitalın yerləşməsi haqqında, yəni konkret əmlak və material qiymətlilərə kapital qoyuluşu haqqında, məhsul istehsalı və satışına müəssisə xərcləri haqqında, sərbəst pul vəsaitlərinin qalıqları haqqında məlumatlar olur. Hər bir növ kapitalın yerləşməsi balansın ayrı-ayrı maddələrinə uyğundur.

Balansda göstərilən məlumatlar üzrə müəssisənin aktivində hansı dəyişikliklər olmasını, müəssisənin hansı hissəsinin hərəkətdə olmamasını, hansı hissənin dövriyyə vəsaiti olmasını, o cümlədən istehsal və tədavül sferasında olanları görmək olar.

Balansın aktiv maddələrinin əsas qruplaşma əlaməti onların likvidlik dərəcəsi (nağd pula çevrilmə sürəti) hesab olunur. Bu əlamət üzrə balansın bütün aktivləri əsas kapitalla, yaxud uzunmüddətli kapitalla (I bölmə) və cari (dövriyyə) aktivlərinə (II və III bölmələr) bölünür.

Müəssisə vəsaitləri onun daxili dövriyyəsinə və ondan kənarında (debitor borcları, qiymətli kağızların, aksiyaların satın alınması) istifadə oluna bilər.

Dövriyyə kapitalı istehsal sferasında (ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri) və tədavül sferasında (anbarda olan hazır məhsullar, qısa müddətli maliyyə qoyuluşları, kassa və bankda olan hesablarda nağd pul vəsaiti, mallar və s.) ola bilər.

Kapitalla pul və material formasında depozitlər, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər daxildir. Material formasında aktivlərə - əsas vəsaitlər, bitməmiş əsaslı tikinti, ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, hazır məhsullar daxildir. İnflyasiya dövründə pul formasında olan aktivlərdə yerləşən vəsaitlər onların alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə vəziyyəti və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəssisə vəsaitinin yerləşməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Buradan da müəssisənin maliyyə vəziyyəti istehsal və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır, yəni əsas və dövriyyə vəsaitlərinə hansı ayırmalar olmuşdur, onların nə qədəri istehsal və nə qədəri tədavül sferasındadır, onların optimal nisbəti nə dərəcədədir. Əgər müəssisənin yaradılmış istehsal gücü tam istifadə edilmirsə, xammal, material yoxdursa, bu vəziyyət müəssisənin maliyyə nəticəsinə və onun maliyyə vəziyyətinə pis təsir etdiyini göstərir. Əgər yaradılan artıq istehsal ehtiyatları mövcud istehsalat sahəsində tez emal edilmirsə, bunlar da müəssisənin maliyyə vəziyyətinə pis təsir edir. Nəticədə kapital dondurulur, onun dövriyyəsi gecikdirilir və nəticə kimi maliyyə vəziyyəti pisləşir. Yaxşı maliyyə nəticəsi və yüksək rentabellik səviyyəsi olan müəssisə əgər o, öz maliyyə resurslarını səmərəli istifadə etmirsə, normativdən artıq istehsal ehtiyatlarına vəsait qoyursa yaxud çoxlu miqdarda debitor borclarına yol verilsə müəssisə maliyyə çətinliyinə məruz qala bilər.

Buna görə müəssisə aktivinin təhlili prosesində onların tərkibi və quruluşunda olan dəyişikliyi öyrənmək və onlara qiymət vermək lazımdır.

Müəssisə aktivinin quruluşu

9 sayılı cədvəl.

Müəssisənin vəsaitləri	İlin əvvəlinə		İlin axırına		Artım	
	Man.	Yekuna görə %- lə	Man.	Yekuna görə %- lə	Man.	Yekuna görə %-lə
Uzunmüddətli aktivlər	255387	31,4	3800114	77,9	+3544727	+46,5
Cari aktivlər	557110	68,6	1078624	22,1	+521514	-46,5
O cümlədən:						
sferada:						
istehsal	202850	25,0	346041	7,1	+143191	-17,9
tədavül	354260	43,6	732583	15,0	+378323	-28,6
Cəmi	812497	100	4878738	100	+4066241	-

Cədvəldən görünür ki, hesabat ili ərzində təhlil olunan müəssisənin aktivinin quruluşunda dəyişiklik olmuşdur.

Belə ki, əsas kapitalın xüsusi çəkisi 46,5 % artmış, dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 46,5 %, o cümlədən istehsal sferasında 17,9 %, tədavül sferasında 28,6 % azalmışdır. Bununla əlaqədar kapitalın üzvü tərkibi də dəyişmişdir: əsas kapitalın dövriyyə kapitalına nisbəti ilin əvvəlinə 0,46, ilin axırına 3,52 olmuşdur ki, bu da onun dövriyyəsinin gecikdirilməsini göstərir.

Sonrakı təhlil prosesində uzunmüddətli (dövriyyədən kənar) aktivlərdə dəyişikliyi müəyyən etmək lazımdır. Uzunmüddətli aktivlər yaxud əsas kapital - bu hərəkətdə olmayan uzunmüddətli vəsaitlərə olan qoyuluşlardır.

Əsas fondların vəziyyəti, dinamikası və quruluşunun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir, belə ki, onlar müəssisənin uzunmüddətli aktivlərində böyük xüsusi çəkiyə malikdirlər. Əsas vəsaitlərin tərkibi öyrənilərkən onların aktiv və passiv hissələrinin əlaqəsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti və fondverimi güc və iş maşınlarından və onların optimal əlaqələndirilməsindən asılıdır.

Müəssisənin əmlakının tərkibini öyrənərkən banklar və digər investorlar əsas vəsaitlərin texniki vəziyyəti, məhsuldarlığı, iqtisadi səmərəliliyi, fiziki və mənəvi köhnəlməsi nöqtəyi nəzərdən əsas fondların vəziyyətinə böyük diqqət yetirirlər.

Sonra kapitalın daha mobil hissəsi kimi balansın cari aktivlərinin hər bir maddəsi üzrə dəyişikliyi təhlil etmək lazımdır

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin quruluşunun təhlili

10 saylı cədvəl.

Vəsaitlərin növləri	Vəsaitlərin mövcudluğu, man.			Vəsaitlərin quruluşu, %-lə		
	Ilin əvvəlinə	Ilin axırına	Ilin dəyişikliyi	Ilin əvvəlinə	Ilin axırına	Dəyişiklik
Pul vəsaitləri	-	-	-	-	-	-
Debitorlar	354260	732583	+378323	63,6	67,9	+4,3
Ehtiyatlar və məsrəflər	202850	346041	+143191	36,4	32,1	-4,3
O cümlədən:						
İstehsal ehtiyatları	19120	48753	+29633	3,4	4,5	+1,1
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar	60800	-	-60800	10,9	-	-10,9
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	330	1052	+722	0,1	0,1	-
Bitməmiş istehsal	122600	296236	+173636	22,0	27,5	+5,3

Cədvəldən görünür ki, dövriyyə aktivlərində ən yüksək xüsusi çəkini debitorlar təşkil edir. Belə ki, debitorların xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə 63,6 %, ilin axırına isə 67,9 % təşkil edir. İlin axırına debitor borclarının həcmi və xüsusi çəkisi azalmaq əvəzinə artmışdır.

Bankda olan hesablarda pulun artması heç də həmişə maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsini göstərmir. Pul vəsaiti müəssisənin yaxşı idarə olunması üçün lazımdır – bu əslində qısamüddətli pul vəsaitinin daxil olmasını örtmək üçün nəzərdə tutulan sığorta ehtiyatıdır.

Pul məbləği o həcmdə olmalıdır ki, birinci növbədə olan ödənişlərin örtülməsinə kifayət etsin. Bankda olan hesablarda kassada pul vəsaitinin olması, heç də gəlir gətirmir, onların ekvivalenti dəyəri aşağı gəlirlə qısamüddətli maliyyə qoyuluşudur, onlar cari ehtiyac üçün heç olmasa minimum səviyyədə olmalıdır. Uzun müddət çoxlu həcmdə pul qalığının olması dövriyyə kapitalının düzgün istifadə olunmamasını göstərir. Mənfəət götürmək onları tez bir zamanda dövriyyəyə buraxmaq lazımdır. Təhlil apardığımız müəssisənin bankda olan hesablarında, kassasında pul vəsaiti yoxdur. Bu da müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə göstərir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri onun ödəmə qabiliyyətidir, yəni nağd pul resursları ilə özünün öhdəliklərinin ödənilməsi imkanındır.

Ödəmə qabiliyyətinin təhlili müəssisə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün yalnız müəssisə üçün deyil, eyni zamanda xarici investorlar (banklar) üçün lazımdır. Bank kredit verməmişdən əvvəl borc alanın kredit ödəmə qabiliyyətini öyrənməlidir. Həmçinin müəssisədə bir-biri ilə iqtisadi münasibətdə olması kimi özünü göstərməlidir. Əgər ona kredit verilməsi yaxud ödənişin vaxtının uzadılması haqqında məsələ meydana çıxarsa, partnyorun maliyyələşmə imkanları haqqında bilmək xüsusilə vacibdir.

Kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi cari aktivlərin likvidliyinin xarakteristikası əsasında həyata keçirilir, hansı ki, pul vəsaitinə çevrilməsi üçün onların hərdənbir hesablanması lazımdır. Həmin aktivləri inkassa etmək üçün nə qədər az vaxt tələb olunursa, onun likvidliyi bir o qədər yüksək olur. Balansın likvidliyi – bu müəssisə aktivlərinin nağd pula çevrilməsi və özünün ödəmə öhdəliklərinin imkanındır, daha dəqiq – bu balansın aktivləri ilə müəssisənin borc öhdəliyinin ödənilmə dərəcəsidir, nağd pula çevrilmə vaxtı ödəmə öhdəliyinin ödənilmə vaxtına uyğundur. O, qısamüddətli borc öhdəliyinin həcmi mövcud ödəniş vəsaitinin həcminə uyğun gəlmə dərəcəsindən asılıdır.

Ödəmə qabiliyyəti və likvidlik anlayışları bir-birinə çox yaxındır, lakin ikinci anlayış tutumludur. Ödəmə qabiliyyəti balansın likvidlik səviyyəsindən asılıdır. Həmin vaxtda likvidlik hesablaşmaların cari vəziyyəti kimi perspektiv üzrə hesablaşmaların vəziyyətini xarakterizə edir.

Balansın likvidliyinin təhlili passiv üzrə qısamüddətli öhdəliklərlə likvidlik dərəcəsinin azalması üzrə qruplaşdırılmış aktiv üzrə vəsaitin müqayisə edilməsi ilə qurtarır. Likvidlik dərəcəsinin cari aktivlərin qruplaşdırılması ödəniş müddətinin səviyyəsi üzrə qruplaşdırılır.

Birinci qrupa pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları kimi, likvid vəsaitlərinin daha çox sürətlə hərəkət edən hissəsi daxildir. İkinci qrupa hazır məhsullar, yüklənmiş mallar və debitor borcları daxildir. Bu qrupda cari aktivlərin likvidliyi – məhsulların öz vaxtında göndərilməsindən, bank sənədlərinin rəsmiləşdirilməsindən, banklarda ödəniş sənədlərinin dövriyyə sürətindən, məhsullara olan tələbdən, onun rəqabət etmə qabiliyyətindən, alıcıların ödəmə qabiliyyətindən, hesablaşmaların formasından və s.-dən asılıdır.

İstehsalat ehtiyatları və bitməmiş istehsalın hazır məhsula çevrilməsi, sonra nağd pula çevrilməsi üçün xeyli çox vaxt gərək olur. Buna görə də onlar üçüncü qrupa daxil edilir.

Likvidlik dərəcəsi üzrə cari aktivlərin qruplaşdırılması

11 saylı cədvəl.

Cari aktivlər	Dövrün əvvəlinə	Dövrün axırına
Pul vəsaitlər	-	-
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	-	-
Birinci qrup üzrə yekunu	-	-
Hazır məhsullar	-	-
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar	60800	-
Yüklənmiş mallar	-	-
Debitor borcları, ödənişi hansı ki, 12 ay ərzində gözlənilir	350510	683515
İkinci qrup üzrə yekunu	411310	683515
Debitor borcları hansı ki, ödənişi 12 aydan sonra gözlənilir	3750	49068
İstehsal ehtiyatları	19450	49805
Bitməmiş istehsal	122600	296236
Gələcək dövrün xərcləri	-	-
Üçüncü qrup üzrə cəmi	125800	395102
Cari aktivlərin yekunu	657110	1078624

Müəssisənin ödəmə öhdəlikləri üç qrupa bölünür:

1. artıq ödəmə müddəti çatmış borclar:
2. yaxın vaxtlarda ödənilməsi lazım gələn borclar;
3. ödəmə vaxtı tezliklə çatmayan borclar.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin (likvidliyinin) əmsalları (göstəriciləri) müəssisənin özünün asan realizə edilən vəsaitləri hesabına qısa müddətli öhdəlikləri ödəmək qabiliyyətini əks etdirir. Həmin göstəriciləri hesablayarkən qısa müddətli öhdəliklər əsas götürülür.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Mütləq likvidlik əmsalı (Θ^{ml}):

$$\Theta^{ml} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Bu göstəricinin minimum həddi 0.2-0.25 hesab edilir.

Bu əmsal material resursları ilə tə'min edən mal göndərənələr və müəssisəni kreditləşdirən banklar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər $\Theta^{ml} = 0.5$ olarsa, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti yüksək hesab edilir.

2. Aralıq ("kritik") likvidlik əmsalı (Θ^{kl}):

$$\Theta^{kl} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu} + \text{Debitor borcları}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Bu əmsalın minimum həddi 0.7-0.8 hesab edilir. Bu göstərici səhm sahiblərini daha çox maraqlandırır.

3. Cari likvidlik əmsalı (Θ^{cl}):

$$\Theta^{cl} = \frac{\text{Pul vəsaiti} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu} + \text{Debitor borcları} + \text{Ehtiyatlar və xərclər}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Cari ödəmə qabiliyyətini hesablayarkən gələcək dövrün xərcləri ehtiyat və xərclərin məbləğinə daxil edilmir. Bu əmsal vahiddən aşağı olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricinin "təhlükəsizlik həddi" 2-2.5 hesab edilir.

Ödəmə əmsallarının mahiyyətində olan fərqlər sahənin xüsusiyyətləri, mal və xidmətlərə görə hesablaşma formaları, istehsal tsiklinin müddəti, əmtəə-material

dəyərləri ehtiyatının strukturu ilə bağlıdır. Ödəmə əmsalı yüksək olduqca kreditorların müəssisəyə inamı artır.

4. Əmtəə-material dəyərləri ehtiyatının likvidlik əmsalı (Θ^{amd}):

$$\Theta^{amd} = \frac{\text{Ehtiyat və xərclər}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Cari ödəmə qabiliyyətinin operativ təhlili, məhsul satışından vəsaitlərin daxil olmasına gündəlik nəzarət, debitor borclarının ödənilməsi və pul vəsaitlərinin digər daxilolmaları üçün, eləcə də mal göndərənlər qarşısında öhdəliyin ödənilməsinin yerinə yetirilməsinə nəzarət üçün banklar və digər kreditorlara ödəniş təqvimini tərtib edilir.

Təqvimin bir tərəfində mövcud və gözlənilən ödəniş vəsaitləri göstərilir, digər tərəfdə isə bu müddət (1-ci ayın 1,5,10,15-ci günlərində) ərzində ödəniş öhdəlikləri göstərilir.

Operativ ödəniş təqvimini məhsulların yüklənməsi və satışı haqqında, istehsal vəsaitlərinin satın alınması haqqında məlumatların, əməyin ödənişi üzrə hesablaşmalar, işçilərə avansın verilməsi haqqında sahələrin bankın hesablarından çıxarışın və s.nin əsasında tərtib edilir.

01.01 Operativ ödəniş təqvimi

12 saylı cədvəl.

Ödəniş vəsaitləri	Məbləği, min man.	Ödəmə öhdəlikləri	Məbləği, min man.
Pul vəsaitlərinin qalığı:		Əmək haqqının ödənilməsi	550
kassada	-	Sosial müdafiə fonduna ayırmalar	138
banklarda olan hesablarda	200	Büdcəyə və büdcədən kənar	
01.01 aya qədər ödəniş müddətində	50	fondlara ayırmalar	1120
qiymətli kağızlar		Mal göndərən və podratçıların	
01.01 aya qədər pul vəsaitlərinin daxil		hesabının ödənişi	4850
olması:		Bank kreditinə görə faizin ödənişi	170
məhsul satışından	5250	Kreditin qaytarılması	860
sair satışdan	185	Sair kredit borcunun ödənişləri	24,7
maliyyə fəaliyyətindən	-	Cəmi	7235
alıcılardan alınmış avanslar	500	Ödəniş vəsaitlərinin	
kreditlər, borclar	-	öhdəliklərdən çox olması	900

Vaxtı keçmiş debitor borclarının	120	Balans	8135
ödənişi	30		
Sair	8135		
Balans			

Cari ödəmə qabiliyyətini müəyyən etmək üçün müəyyən tarixə ödəniş vəsaitlərini həmin tarixə öhdəlikləri ilə müqayisə etmək lazımdır. Əgər əmsal 1 yaxud 1-dən yuxarı olarsa yaxşı variant hesab edilir. Bizim misalda o, 1,1 təşkil edir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin vəziyyətini təhlil edərkən maliyyə çətinliklərinin səbəblərini, onların tez-tez əmələ gəlməsini və vaxtı keçmiş borcların müddətini nəzərdən keçirmək lazımdır. Ödəmə qabiliyyətinin olmamasının səbəbi ola bilər ki, məhsul istehsalı və satışı üzrə plan yerinə yetirilməsin, onların maya dəyəri yüksək olsun, mənfəət planı yerinə yetirilməsin və nəticə kimi – müəssisənin özünümaliyyələşdirməsini çatışmaması, verginin yüksək faizli olmasıdır. Ödəmə qabiliyyətinin aşağı olma səbəblərindən biri dövriyyə kapitalından (debitor borclarında vəsaitlərin yayılması, plandan artıq ehtiyatlara və müvəqqəti olaraq maliyyələşmə mənbəyi olmayan digər məqsədlərə olan qoyuluşlar) düzgün istifadə olunmaması ola bilər.

Ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinin dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün gəlirlər və xərclər üzrə maliyyə planının yerinə yetirilməsinin təhlilinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatları, eləcə də maliyyə nəticələri haqqında hesabatın məlumatları maliyyə planının məlumatları ilə müqayisə edilir. Təhlil zamanı birinci növbədə pul vəsaitlərinin daxil olması üzrə planın yerinə yetirilməsini, xüsusilə məhsulların, iş və xidmətlərin, əmlakın satışından olan gəlirləri müəyyən etmək lazımdır, gəlirlərin dəyişmə səbəblərini aydınlaşdırmaq və onların artırılma ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır. Pul vəsaitindən istifadəyə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır, belə ki, hətta maliyyə planının gəlirlər hissəsi yerinə yetirildikdə belə pul vəsaitlərində səmərəli istifadə olunmama və artıq xərcə yol verilmə maliyyə çətinliklərinə gətirib çıxarır.

Maliyyə planının xərclər hissəsi hər bir maddə üzrə təhlil edilir, artıq xərcin səbəbləri aydınlaşdırılır, ola bilər ki, artıq xərcə yol verilməsi özünü doğrultsun və

doğrultmasın. Maliyyə planının təhlilinin yekunları üzrə gələcəkdə müəssisənin sabit ödəmə qabiliyyətinin təminatı üçün pul vəsaitlərinin plana uyğun axınının artırılması ehtiyatları aşkar edilməlidir.

3.2 Təkilatda bütün növ resurslardan istifadənin qiymətləndirilməsində istifadə olunan analitik prosedurların təkmilləşdirilməsi

Auditor maliyyə hesabatları ilə bağlı rəy verərkən əsaslandığı, məntiqə uyğun qərarlarla bağlı kifayət qədər müvafiq audit sübutu əldə etməlidir.

Auditor sübutu müxtəlif audit yoxlaması üsulları ilə əldə edilir. Analitik yoxlama (və ya analitik prosedur) belə üsullardan biridir. Analitik yoxlama prosedurları əhəmiyyətli əmsalların, meyillərin və digər statistik məlumatların öyrənilməsindən, qeyri-adi və gözlənilməz dəyişikliklərin və məsələlərin, eləcə də baş verməyən gözlənilən dəyişikliklərin araşdırılmasından ibarətdir. Müxtəlif əmsal dəyişiklikləri və meyil təhlilləri son illərdə auditin mühüm vasitələri hesab olunur.

Analitik prosedur həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə məlumatları arasında real əlaqələrin təhlili yolu ilə maliyyə göstəricilərinin qiymətləndirilməsidir. Analitik prosedurlar digər müvafiq informasiya ilə ziddiyyət təşkil edən və gözlənilən rəqəmlərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənən dəyişikliklərin və əlaqələrin araşdırılmasını da əhatə edir. Analitik prosedurlar mühasibat yazılışları və ya maliyyə hesabatlarında olan informasiyanın bütövlüyü, dəqiqliyi və etibarlılığı barədə sübut təmin etmək məqsədini daşıyan audit prosedurlarıdır. (520 sayılı BAS)

Bu prosedurlar maliyyə hesabatının elementləri arasında olan əlaqə və meyillərin sistemli öyrənilməsi və müqayisəsindən, eyni zamanda, gözlənilən əlaqə və meyillərlə müqayisədə əhəmiyyətli tərəddüd və tendensiyaların araşdırılmasından ibarətdir. Ziddiyyətli əlaqələr və meyillər araşdırılmalıdır.

Məsələn: Auditor əhəmiyyətli əmsalları araşdırmaqla şirkətin maliyyə hesabatlarının təhlilini həyata keçirir. Onun araşdırdığı əmsallardan biri kimi ümumi mənfəət marjasını götürək. Şirkətin ümumi mənfəət əmsalı cari il olan 2009-cu il üçün 25 faiz, keçən 2008-ci il üçün isə 24.5 faiz olmuşdur. İki ilin ümumi mənfəət faizi göstəriciləri

arasında elə də böyük dəyişiklik olmamışdır Buna görə də auditorun daxil edilməli olan aktiv və öhdəliklərin, əməliyyat və ya hadisələrin qeyd edilməməsi, eləcə də maliyyə hesabatlarında məbləğlərin realda olduğundan az və ya çox göstərildiyini iddia etməklə bağlı heç bir əsası yoxdur. Bununla bağlı hər hansı bir başqa sübutun da olduğunu fərz etsək, maliyyə hesabatları üzrə informasiya kifayət qədər tam və dəqiq hesab olunur və araşdırmanın davam etdirilməsinə ehtiyac yoxdur.

Analitik prosedurlar substantiv prosedurlar hesab olunurlar. Substantiv prosedurlar hesabların tamlığı, dəqiqliyi və etibarlılığı barədə sübut toplayan auditor tərəfindən icra edilən fəaliyyətdir.

Təsdiqləmə proseduru, fiziki yoxlama və xarici təsdiqləmədən fərqli olaraq analitik prosedurlar əməliyyat və ya balansın məbləği barədə birbaşa sübut təmin etmirlər. Onlar daha çox hansı miqdarda məbləğin tələb olunması və ya məntiqəuyğun planlaşdırılması barədə fikir ifadə edirlər. Analitik prosedurlara aşağıdakı mərhələlər daxildir:

1. Ehtimal

Bu mərhələdə maliyyə hesabatındakı rəqəmlərin necə olacağı ilə bağlı ehtimal formalaşdırılır Bu proses maliyyə hesabatı və ya nəzərdə tutulan əlaqələrin (əmsal təhlilinin) müqayisəsi yolu ilə razılaşıdırıla bilər.

2. Müəyyənləşdirmə

Bu mərhələyə faktiki məlumatlarla gözlənilən məlumatlar arasında əhəmiyyətli dəyişikliklərin aşkar edilməsi daxildir.

3. Xüsusi dəyişikliklərin araşdırılması

Əgər dəyişiklik hesablanmış və əhəmiyyətli dəyişikliklər aşkar edilmişdirsə, auditor aşkar edilmiş dəyişiklikləri izah etmək üçün rəhbərliklə məsləhətləşməlidir.

Auditor audit müddətində peşəkar skeptisizm yanaşmasını tətbiq etməlidir, buna görə də əmsalların nəzərdə tutulanlara yaxın olmasına baxmayaraq sübut təsdiqlənməlidir.

4. Növbəli prosedurların tətbiqi

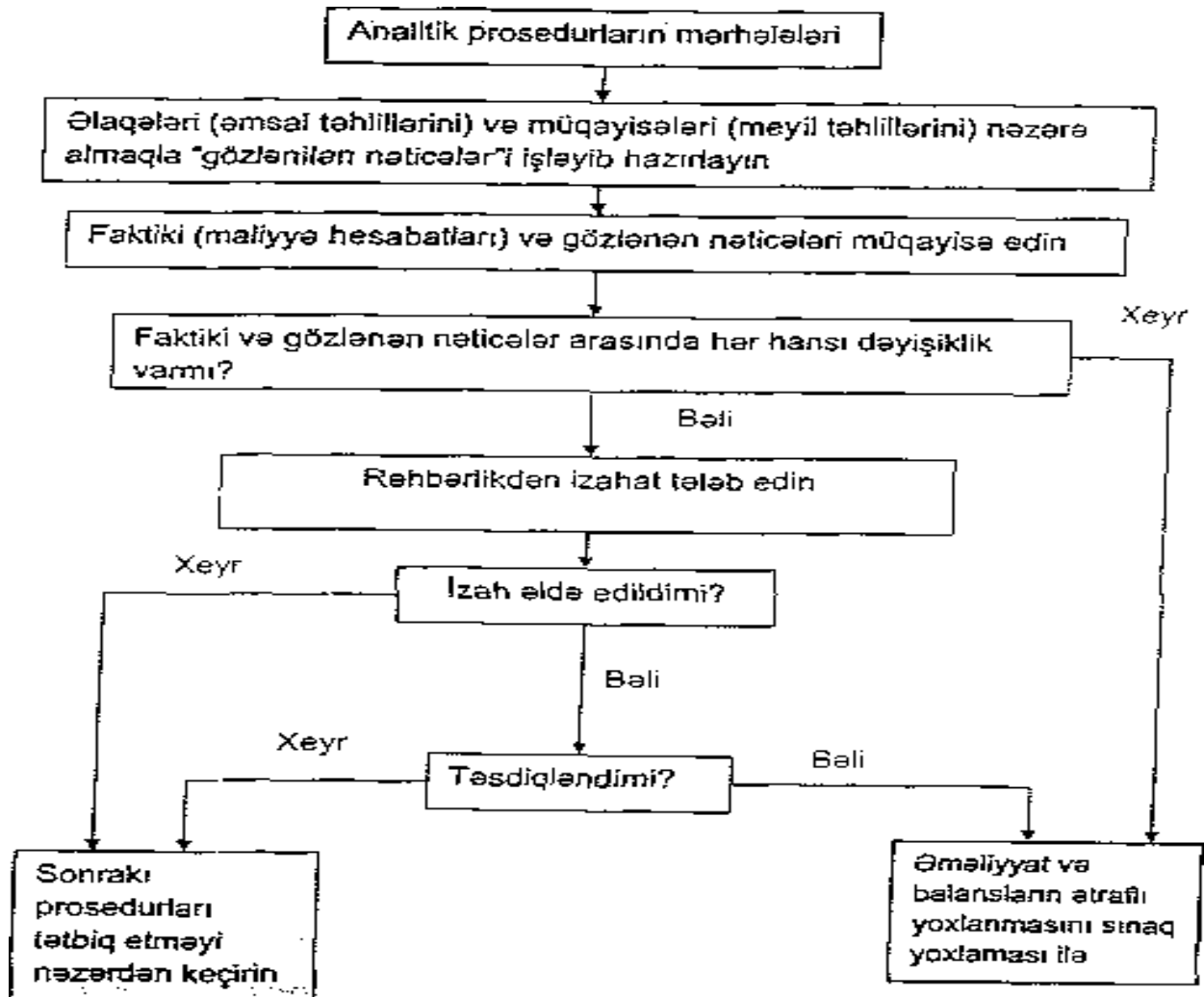
Əgər auditor və ya rəhbərlik dəyişikliyi əhəmiyyətli hesab etmirsə, o zaman onlar, məsələn, mal-material ehtiyatları və ya satış fakturalarını yoxlamaqla araşdırmaya davam edirlər. Məsələn:

Şirkətin 2009-cu il üçün büdcəsi xalis mənfəəti (vergi tutulan) 15 faiz müəyyən etmişdir. Analitik prosedurların bir hissəsi olaraq auditorlar bunu faktiki xalis mənfəətlə (vergi tutulan) müqayisə etməyi qərar alırlar. Auditorlar gözlənilən nəticələrdən 3 faizi artıq fərqi əhəmiyyətli hesab edirlər.

Şirkətinin 2009-cu il üçün xalis mənfəəti (vergi tutulan) 10 faiz idi. Buna görə də auditorlar 5 faiz fərqi anormal hesab edirlər.

Beləliklə auditorlar araşdırmanı davam etdirməli və bu fərqi səbəbini müəyyən etmək üçün əlavə yoxlamalar keçirməlidirlər. Bu məqsədlə onlar müvafiq fərqi səbəbini müəyyənləşdirmək üçün satınalmaların, satışların, fərdi məsrəflərin və qarışıq gəlirlərin ətrafı təhlilini aparmalıdırlar.

Diagram 1. Analitik prosedurlara daxil olan mərhələlər.

Analitik yoxlama prosedurlarını həyata keçirərkən təkmil statistik üsullara əsaslanan sadə müqayisələrdən mürəkkəb təhlillərə qədər müxtəlif metodlar istifadə oluna bilsə də əsas mühasibat əmsalları bu məqsədlə istifadə edilən ən ümumi vasitələrdir.

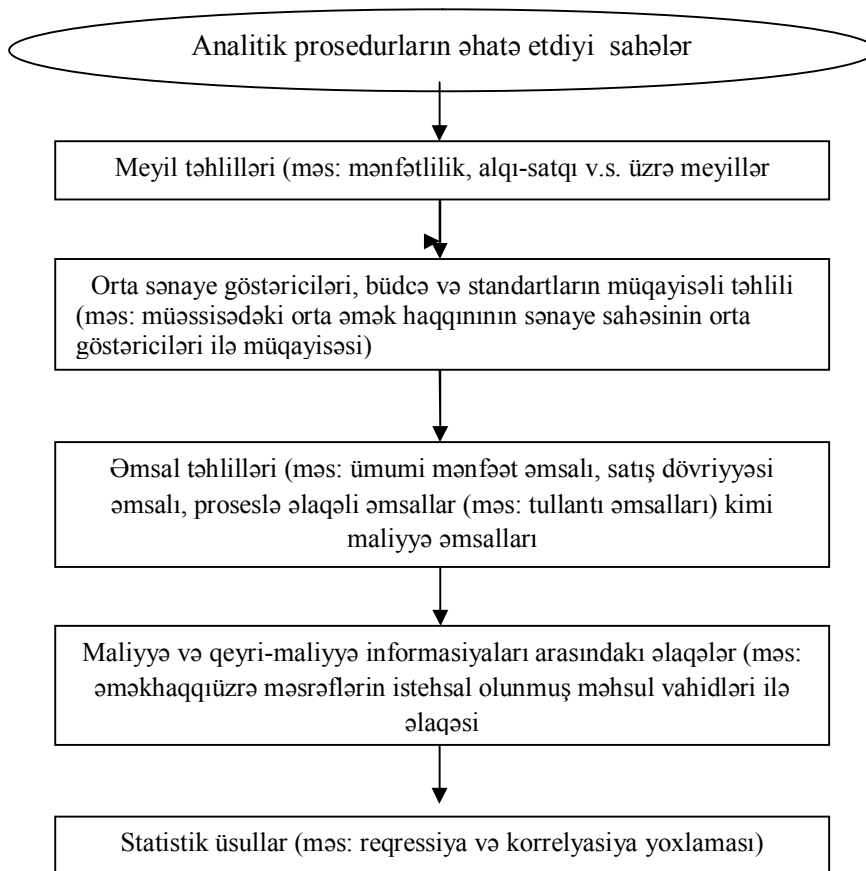
Analitik prosedurlar əlaqə və meyilləri müəyyən etmək üçün təkcə maliyyə rəqəmləri arasında deyil, həm də qeyri-maliyyə informasiyaları arasındakı əlaqələrin təhlilindən ibarətdir. Məsələn:

Şirkətin əməkdaşı əlaqə və meyilləri müəyyən etmək üçün məvacib göstəriciləri ilə işçilərin sayını müqayisə edir. Burada məvacib göstəriciləri maliyyə, işçilərin sayı isə qeyri-maliyyə rəqəmləridir. Beləliklə, analitik prosedurlar əlaqə və meyilləri müəyyən etmək üçün maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyasının təhlilinə əsaslanır.

Təhlillərə cari ilin maliyyə nəticələrindən əldə olunmuş ölçü və müqayisə əmsalları ilə birlikdə aşağıdakılar daxildir:

- gözlənilən əmsallar;
- əvvəlki maliyyə hesabatlarından əldə olunmuş əmsallar;
- gözlənilən nəticələr (məsələn, büdcələr);
- orta sahəvi göstəricilər;
- müəssisənin digər müqayisə oluna bilən sahələri üzrə nəticələr.

Diagram 2: Analitik prosedurların əhatə etdiyi sahələr.

Əsas əmsallar nəzərdə tutulan göstəricilərə yaxın olduqda auditor bunu müvafiq qalıqların və əməliyyat məbləğlərinin etibarlı və dəqiq olmasının sübutu kimi qəbul edə bilər. Əgər əmsal gözləniləndən fərqlidirsə auditor dəyişikliyin səbəbini araşdırmalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, əmsallarda dəyişikliyin olmaması qeyri-adi dəyişiklik qədər mühüm ola bilər. Məsələn:

Şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sənaye sahəsi üzrə mənfəət marjası və qiymətlərdə azalma olan zaman müəssisənin ümumi mənfəətinin faiz göstəricisində dəyişiklik gözləmək məntiqlə uyğun ola bilər. Gözlənilən dəyişiklik baş vermədikdə bunun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün araşdırmanı davam etdirmək lazımdır.

Bu da mümkündür ki, müəyyən şərtlər əlaqələrdə dəyişikliyə səbəb olur: məsələn, spesifik qeyri-adi əməliyyatlar və ya hadisələr, mühasibat dəyişiklikləri, biznes dəyişiklikləri, təsadüfi dəyişikliklər və ya təhriflər.

Ümumilikdə, analitik prosedurlar aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Risk qiymətləndirmə prosedurları (planlaşdırma mərhələsində)

Analitik prosedurlar audit strategiyasını müəyyənləşdirmək üçün müəssisə və onun mühiti barədə təsəvvür əldə etmək məqsədilə risk qiymətləndirmə prosedurları kimi istifadə edilə bilər və bu prosedurlar əhəmiyyətli təhrif risklərini qiymətləndirməkdə, müvafiq risklərə cavab reaksiyaları hazırlamaq və onları həyata keçirməkdə, məsələn, sonrakı audit prosedurlarının mahiyyəti, vaxtı və miqyasını müəyyən etməkdə auditora kömək edir.

Prosedurlardan istifadə müştərinin böyüklüyündən və fəaliyyət dairəsinin mürəkkəbliyindən asılı olaraq kəskin dəyişir. Məsələn:

İki konsern götürək və onları – X və Y kimi işarə edək. X şirkəti kiçik konserndir, buna görə də bu müəssisə üçün auditor tərəfindən istifadə edilən prosedurlar ümumi mühasibat kitabından istifadə etməklə ötən ilin və bu ilin hesabları arasındakı dəyişikliyi yoxlamaqdan ibarət ola bilər Y şirkət, isə böyük konserndir, buna görə də prosedurlara rüblük maliyyə hesabatlarının intensiv yoxlanması daxil ola bilər. Hər iki müəssisə üçün tətbiq edilən prosedurlar əlavə sorğular və effektiv planlaşdırma üçün əsas rolunu oynaya bilər.

2. Substantiv prosedurlar

Təsdiqetmə səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif riskinin azaldılmasında substantiv prosedurların tətbiqi detalların yoxlanışından daha effektiv olduqda auditor substantiv prosedurları həyata keçirə bilər.

Məsələn: ödənilmiş ümumi maaşların işçilərin sayı ilə müqayisəsi fərdi əməliyyatların yoxlanışında aşkar edilməyən qeyri-rəsmi ödənişləri əks etdirə bilər.

Auditor analitik prosedurları auditin sonunda və ya sonuna yaxın tətbiq etməlidir ki, bu da auditor üçün maliyyə hesabatlarının düzgün və ədalətli olması ilə bağlı ümumi rəy vermək imkanı yaradacaq.

Müəssisənin əhəmiyyətli əmsallarını eyni sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən digər müəssisələrin əmsalları və ya sənaye sahəsinin orta göstəriciləri ilə müqayisə etmək olar. Ümumi yoxlama mərhələsindəki analitik prosedurlar əvvəllər aşkara çıxarılmamış və əlavə sübuta ehtiyacın olduğunu göstərən hər hansı qeyri-adi və ya gözlənilməz hesabların və ya əlaqələrin müəyyən olunmasında kömək edə bilər.

Maliyyə əmsalları diqqəti maliyyə informasiyasının müxtəlif elementləri arasında olan qarşılıqlı əlaqələrə yönəldir. Onlar əlaqələrə yalnız iqtisadi sahə, müəssisə daxilində baxmır, həm də bir iqtisadi sahənin, müəssisənin digəri ilə müqayisəsinə imkan verir. Bu müqayisə metodu iqtisadi sahənin, müəssisənin ölçüsündən asılı deyil. Bir iqtisadi sahə, müəssisə ondan böyük və ya kiçik olan, hətta başqa biznes sahəsində olan digər bir (və ya bir qrup) iqtisadi sahə, müəssisə ilə birbaşa müqayisə edilə bilər.

Maliyyə hesabatı əmsalı üzrə təhlil emal olunmamış rəqəmlərdən daha çox müqayisə üçün əsas verir. Amma müntəzəm təhlil edilməyən və başqa iqtisadi sahə, müəssisə ilə müqayisə edilməyən əmsallar ümumilikdə təhlil olunan iqtisadi sahə, müəssisənin sağlamlığı və gələcəyi üçün çox az faydalı olur.

Aşağıda adətən auditorlar tərəfindən istifadə edilən bir neçə əsas əmsallar verilmişdir:

Ümumi mənfəət əmsalı = ümumi mənfəət / satış gəliri x 100

Bu əmsala aşağıdakılar təsir edə bilər:

- satış qiymətində və çeşidində dəyişiklik;
- satınalmalar nəticəsində ümumi mənfəətdə dəyişiklik, yəni satınalma xərclərində artma və ya azalma;

- digər birbaşa məsrəflərdə dəyişiklik.

Ümumi mənfəət əmsalında qeyri-adi artım auditora aşağıdakılardan şübhələnməyə əsas verir:

- satışın həddən artıq şişirdilməsi;
- alışların realda olduğundan az göstərilməsi;
- digər birbaşa xərclərin realda olduğundan az göstərilməsi;
- mal-material ehtiyatlarının qeyri-münasib formada dəyərləndirilməsi.

Ümumi mənfəət əmsalında əhəmiyyətli azalma olduqda deyilənlərin əksi barədə şübhələnməyə əsas yaranır.

Müəyyən xərc satışın faiz nisbəti kimi = müəyyən xərc / satış gəliri x 100

Bu əmsalda hər hansı əhəmiyyətsiz azalma və ya artım auditora həmin xərc növünün doğruluğuna inanmaqla bağlı şübhə yaradır.

Cari əmsal = cari aktivlər / cari öhdəliklər

Bu əmsal ödəniş müddətində cari aktivlərin cari öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət qədər nağd maliyyə vəsaiti ortaya çıxarmaq qabiliyyətinə malik olub-olmayacağını müəyyən edir.

Cari əmsalda artım artan mal-material ehtiyatları, maliyyə vəsaiti və ya debitor borclarına işarə edir. Buna səbəb müəssisənin böyüməsi, ticarətdə problemlər yaşaması və öz mal-material ehtiyatlarını sata bilməməsi ola bilər. Bu artım həm də ticarət ödənişlərində və digər cari öhdəliklərdə azalmaya görə də baş verə bilər.

Ani likvidlik əmsalı = (cari aktivlər - mal-material ehtiyatları) / cari öhdəliklər

Bir qayda olaraq, qəbul olunur ki, mal-material ehtiyatlarını tez bir şəkildə satmaq çətinidir. Buna görə də maliyyə vəsaitinə çevrilə bilən aktivlər daha məntiqli və uyğun şəkildə qiymətləndirildikdə mal-material ehtiyatları nəzərə alınmır. Bu əmsal ehtiyac olduqda ani aktivlərin cari öhdəlikləri ödəməsi üçün müəssisənin kifayət qədər nağd maliyyə vəsaiti təmin edə biləcəyini müəyyən edir.

Mal-material ehtiyatları dövriyyəsi = satışın maya dəyəri / mal-material ehtiyatları (illik say)

Mal-material ehtiyatları dövriyyəsi əmsalını həm də tərsinə hesablamaqla mal-material ehtiyatlarının anbarda saxlandığı günlərin sayını tapmaq olar.

Mal-material ehtiyatları günü= mal-material ehtiyatları / satışın maya dəyəri x 365 gün

Mal-material ehtiyatları günlərinin sayı yüksək olduqda anbarda da bir o qədər çox məhsul toplanır və bu məhsulları satmaq da çətin olur. Bu zaman mal-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi diqqətlə araşdırılmalıdır.

Orta borc yığımı dövrü = debitor borcu/kreditlə satış x 365 gün

Orta borc yığımı, dövrü müştərinin kredit ödənişini etməsi üçün tələb olunan günlərin sayıdır.

Bu əmsal orta debitor borclarından istifadə etməklə hesablanı bilər. Bu halda əmsal borcları ödəmək üçün orta müştəriyə lazım olan günlərin sayını göstərir.

Orta ödəmə müddəti = kreditor borcları/kreditlə alışlar x 365 gün

Orta ödəmə müddəti hesabları ödəmək üçün müəssisəyə lazım olan günlərin sayını göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır.

Bu əmsal orta kreditor borclarından istifadə etməklə də hesablanı bilər. Bu zaman həmin əmsal hesabları ödəmək üçün müəssisəyə lazım olan günlərin orta sayını göstərəcəkdir.

Öhdəliklərin kapitalla nisbəti = borc / (borc + səhm kapitalı) x 100

Öhdəliklərin kapitalla nisbəti = ümumi uzunmüddətli borc/istifadə edilən kapital x 100

Bu əmsal müəssisənin riskini və sabitliyini ölçür, çünki bu əmsal müəssisənin borcları və öz kapitalı arasındakı əlaqəni ifadə edir. Öhdəliklərin kapitalla nisbətində yüksək səviyyədə olması müəssisənin yüksək faizli borcları ödəməli olduğunu göstərir. Burada səhmdarlar üçün ən az mənfəət vardır və bu mənfəət ani olaraq dəyişə bilər. Öhdəliklərin kapitalla nisbəti yüksək olduqda müəssisə faizi ödəməkdə çətinlik çəkə bilər.

Dividend ödəmə əmsalı = faiz və vergi çıxılmamış mənfəət / dividend

Dividend ödəmə əmsalı müəssisənin dividendləri neçə dəfə ödəyə bildiyini göstərir. Əgər bu əmsal artmağa meyil edərsə, bu o deməkdir ki, müəssisə öz gəlirlərinin az hissəsini dividend kimi ödəyir və biznesə daha çox kapital qoyur.

Dividend ödəmə əmsalında artım göstərir ki, müəssisə gəlirlərin daha böyük hissəsini biznesə yatırır.

Faizin ödənilmə əmsalı = faiz və vergi çıxılmamış mənfəət / faiz xərcləri

Faizin ödənilmə əmsalı müəssisənin faizi ödəmə qabiliyyətini göstərir. Bu, müəssisənin faizi neçə dəfə ödəmə imkanı olduğunu əks etdirir. Əmsal nə qədər yüksəkdirsə, müəssisə də sabit faizin xərclərini ödəmək üçün bir o qədər yaxşı durumdadır.

Faizin ödənilməsində artım göstərir ki, müəssisə faizin müəyyənləşdirilmiş xərclərini ödəmək üçün yaxşı durumdadır. Yüksək faiz ödəməsi kreditor borcları və təmin edilməmə kreditorların sahibləri üçün daha münasibdir. Auditor mənfəətin dəqiq hesablandığı və heç bir xərcin diqqətdən kənar qalmamasını təmin etməlidir. Yalnız o zaman auditor faizin ödənilməsi əmsalındakı artımın doğruluqundan əmin ola bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, əmsal üçün dəqiq vahid bir dəyər yoxdur. Müəyyən əmsal üçün dəyərin çox yüksək, çox aşağı və ya normada olmasının müşahidə olunması analitik baxışdan və biznesin mahiyyətindən asılıdır. Həmçinin, maliyyə əmsalları yalnız müəyyən standartla məsələn, digər sahəvi meyil və ya əmsal meyli ilə müqayisə olunduqda əhəmiyyət kəsb edirlər.

Əmsal təhlilinin etibarlılığı aşağıdakılardan asılıdır:

- *Baza maliyyə informasiyasının keyfiyyəti*

- *İnformasiya ardıcıl şəkildə müqayisə məqsədi ilə hesablanmalıdır.*

-*Əmsalı hesablamaq üçün istifadə olunan iki ədəd məntiqi surətdə əlaqəli olmalıdır.*

Cari əmsal - cari aktivlər və cari öhdəliklərin əsasında hesablanır. Bu iki ədəd ona görə əlaqəlidir ki, onlar cari aktivlərin cari öhdəlikləri ödəmək üçün lazım gəldikdə kifayət qədər nağd maliyyə vəsaiti hasil edə bilib-bilməyəcəyini müəyyən edir.

-*Əmsallar maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinin qəti yoxlanması deyil. Məsələn:*

Şirkətinin 2009-cu il üçün cari əmsalı "2.1 "-dir. Göründüyü kimi, əmsal idealdır, çünki orta cari əmsal olan "2"-yə yaxındır. Sonradan müəyyən olundu ki, ideal göstəricinin əldə olunması üçün mal-material ehtiyatlarının və debitor borclarının dəyərləri təhrif olunmuşdur.

Nəticə

Müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yoluna qədəm qoyması, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasitlərinin formalaşması, sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədyönlü şəkildə genişlənməsi və bununla bağlı bazar iqtisadiyyatına xas olan təsərrüfat subyektlərinin yaranması maliyyə nəzarəti sisteminin də yenidən və müasir tələblər əsasında qurulmasını zərurətə çevirmişdir. Dünya təcrübəsində maliyyə nəzarətinin ən geniş yayılmış mütərəqqi forması kimi audit çıxış edir. Azərbaycanda audit sisteminin təşkili və tənzimlənməsinin əsaslan «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda audit sisteminin formalaşması prosesi ölkənin maliyyə həyatına şəffaflıq gətirməklə, iqtisadi məcraya yönələn mütərəqqi nəzarət qurumuna xas olan keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

Beləliklə, audit sisteminin bir qolu kimi, daxili audit müasir daxili nəzarət forması və müəssisənin daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi olaraq aktivlərin və uçot məfhumlarının qorunmasını, əks etdirilmiş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının düzgünlüyünü, tamlığını və müvafiqliyini, həmçinin vaxtında düzgün maliyyə hesabatının hazırlanmasını təmin edir və məqsədi müəssisənin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Daxili auditorlar həm dövlət sektorunda, həm də özəl sektorda fəaliyyət göstərirlər.

Müasir audit maliyyə nəzarətin xüsusi təşkilati formasıdır. O, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində, hətta hazırda Azərbaycanda formalaşan yeni iqtisadi şəraitdə də özünü müsbət tərəfdən göstərir. Başqa sözlə desək, müasir audit - bazar infrastrukturunun ayrılmaz elementidir, onun xüsusiyyəti də məhz buradan yaranır.

Dissertasiya işinin məzmunundan irəli gələn nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Təsərrüfat subyektində daxili auditin tətbiqi nəticəsində idarəetməyə böyük diqqət; riskin qiymətləndirilməsinin təkmilləşmiş metodları; qanun pozuntusu hallarının azalması; səmərəliyin artması; vəsaitlərə qənaət olunması; maliyyə hesabatlarının yüksək etibarlılığı və aktivlərin qorunması kimi nəticələr əldə edilir.

2. Müasir auditin növlərini onun əhəmiyyətliyi və iqtisadiyyatda oynadığı rola görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur: maliyyə auditi; əməliyyat

auditi; uyğunluq auditi; ilkin audit; dövrü audit; təsdiqedicici audit; sistemli-istiqamətli audit; riskli sahənin auditi.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlı audit əsasən ilk növbədə iki istiqamətdə fərqlənir:

- kənar audit;
- daxili audit.

Müasir iqtisadi şəraitdə idarəetmə fəaliyyətinin aktuallığının artdığı bir vaxtda müəssisənin idarə edilməsində daxili audit əsasverici rol oynamaqla təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə sistemində aparıcı yer tutur, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətini reallaşdıran obyektin əməkdaşlarının fəaliyyətinin norma və standartlardan kənarlaşma hallarına da nəzarət edir. Bununla yanaşı, daxili audit strukturlarının müstəqil fəaliyyəti bir qayda olaraq müəssisədə fəaliyyəti yoxlanılan struktur bölmələrə nisbətən mümkündür. Kənar auditor və ya auditor təşkilatlarına gəldikdə isə onlar audit keçirilən müəssisələrdən həm maddi, həm də təşkilati cəhətdən asılı deyillər və öz fəaliyyətlərini yalnız müqavilə əsasında həyata keçirirlər.

Daxili audit xidmət sahəsi kimi iqtisadi proseslərin iqtisadi, hüquqi əsaslarla tənzimlənməsinə, hər bir təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə, cəmiyyətdə iqtisadi qanunvericiliyə, maliyyə intizamına riayət olunmasına, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin olunmasına təsir göstərir. Belə ki, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, bazardakı mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində, onun taktiki və strateji inkişaf planlarının (biznes-plan) hazırlanmasında daxili audit əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi bir daha göstərir ki, auditor fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafında, müəssisələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsində iqtisadi - maliyyə tənzimləyici funksiyasını həyata keçirən vacib bir struktur kimi səciyyələnir.

Daxili auditin əsas məqsədi - müəssisənin ali rəhbərliyinin, təsisçilərin, mülkiyyətçilərin maraqlarına xidmət edərək, idarəetmə funksiyasının səmərəliliyini artırmaq, maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin müvafiq qanunvericilik və normativ - hüquqi bazaya uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə köməklik göstərməkdir.

3. Daxili nəzarət dedikdə ictimai orqanlar və struktur bölmələr tərəfindən cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət başa düşülür. Daxili nəzarət proseduruna maliyyə-təsərrüfat planı çərçivəsində əməliyyatların həyata keçirilməsi proseduru, həmçinin qeyri-standart əməliyyatların aşkarlanması və yerinə yetirilməsi üzrə prosedurlar daxildir. Daxili nəzarət proseduruna riskləri idarəetmə də daxildir.

Daxili nəzarət maliyyə və əməliyyat risklərini, həmçinin vəzifəli şəxslər tərəfindən hər cür sui-istifadə etmə hallarını operativ sürətdə aşkar etmək, onların qarşısını almaq və məhdudlaşdırmaq imkanı yaradır. Bununla belə lazımi qaydada təşkil olunmuş daxili nəzarət cəmiyyətin xərclərini azaldır və onun resurslarının səmərəli şəkildə idarə olunmasına kömək edir.

Cəmiyyətdə onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət üzrə qüvvədə olan sistem investorların cəmiyyətə və onun idarə orqanlarına etibarının təmin olunmasına yönəldilmişdir. Belə nəzarətin əsas məqsədi səhmdarların kapitalının və cəmiyyətin aktivlərinin müdafiəsidir.

Audit sistemi bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi-hüquqi nəzarətin təkmilləşməsinə daha əlverişli zəmin yaradaraq, iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şəffaf, sivil maliyyə nəzarətinin, formalaşmasına güclü təkan verir. Bu nəzarətin, əsas vəzifəsi yeni yaranmış iqtisadi münasibətləri qeyri-sağlam sahibkarlıq fəaliyyətindən müdafiə etmək, iqtisadiyyat sahəsində iqtisadi, hüquq və maliyyə pozuntularına qarşı mübarizə və profilaktik tədbirlər aparmaqla bitməyərək, həm də daha yüksək səviyyədə ictimai iqtisadi hüquqi şüurun formalaşmasına yardım etməkdir.

Səmərəli daxili nəzarət sisteminin qurulması və tətbiqi müəssisənin rəhbərliyinə aşağıda göstərilənlərə nail olmaq üçün imkan verir:

1. *İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün vacib olan etibarlı məlumatların alınması;*
2. *Müəssisənin aktivlərinin və sənədlərinin qorunması (müvafiq nəzarət sistemi olmadıqda, onlar oğurlana, məhv edilə və ya təyinatına uyğun olmayaraq istifadə edilə bilər);*
3. *Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliyinin yüksəldilməsi;*
4. *Uçotun müəyyən edilmiş prinsiplərinə riayət olunması.*

4. Daxili audit geniş və müasir anlamda nəzarət xarakterli vəzifələrdən əlavə, müəssisənin fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan və onun gələcək fəaliyyətinə kömək edə biləcək iqtisadi təhlil, maliyyə strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, idarəetmə üzrə müxtəlif istiqamətli məsləhətlərin verilməsi məsələlərini də əhatə edir.

Daxili audit müəssisədə şəffaf informasiya mühiti yaratmaqla, onun fəaliyyətinin daha dərinə və əsaslı təhlilinə, beləliklə də daha səmərəli fəaliyyət göstərilməsinə zəmin yaradır.

5. Daxili auditin idarəetmə funksiyasının başlıca xüsusiyyəti onun idarəetmənin bütün elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla idarəetmənin ümumi proseslərində mütəmadi iştirak etməsidir. İqtisadi idarəetmə elementlərindən biri olan mühasibat uçotu daxili audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün onu zəruri informasiyalarla təmin edir. Mühasibat uçotu müəssisənin bütün fəaliyyətini tam, ardıcıl, sənədlə və qarşılıqlı əlaqədə əks etdirməklə onun üzərində müntəzəm nəzarəti təşkil edir.

6. Bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində auditor yoxlamalarının aparılması metodikası da dəyişilir. Bu zaman auditor yoxlamalarının obyektləri haqqında informasiyaların əsası sayılan maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı ilə auditin qarşılıqlı əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilir.

Müasir şəraitdə sənədlərin və mühasibat qeydlərinin yoxlanılmasının seçmə (auditor seçməsi) metodundan istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Seçmə müşahidə başdan-başa yoxlama ilə müqayisədə müəyyən üstünlüklərə malikdir: daha yüksək operativlik, başdan-başa müşahidə tələb olunmayan hallarda istifadənin mümkünlüyü, audit proqramının xeyli genişləndirilməsinin mümkünlüyü; audit sübutlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi; başdan-başa yoxlamaların nəticələrinə seçmə nəzarətinin mümkünlüyü; auditin ucuzlaşdırılması.

Seçmə tədqiqatları və analitik yoxlamaların aparılmasında kompüterlərdən və proqram təminatından istifadə xüsusilə səmərəlidir. Buna görə fikrimizcə auditorun proqram vəsaiti parkında minimal həcmdə proqram vasitələrinin (WINDOWS mühitində işlədikdə) olması zəruridir. WORD tipində mətn şəklində mühakimə, EXCEL

tipdə elektron cədvəllər, xüsusi mühasibat proqramları kompleksi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin xüsusi kompleksi olmalıdır.

Auditor seçmələrinin əsas məqsədi auditor fəaliyyətində istifadə olunan analitik prosedurlarda onların səmərəli qaydada tətbiq edilməsidir.

Auditor yoxlamalarının aparılmasının analitik prosedurları pul məbləğlərindən, maddi kəmiyyətlərdən, əmsallardan yaxud faizlərdən istifadə etməklə yerinə yetirilə bilər.

Analitik prosedurlara əmsalların təhlili, dəyişikliklərin tendensiyaları və reqression təhlili, smeta xərcləri və proqnozlarla müqayisə kimi prosedurlar ilə yanaşı həm də xarici iqtisadi informasiyalar da aid edilir.

7. Bazar münasibətləri şəraitində audit sahibkara nəzarət sistemi ilə möhkəm maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin iqtisadi vasitəsi olmağa imkan verir. Bu halda daxili audit rəhbərliyi aşağıdakı istiqamətlərdə informasiyalarla təmin edir: uçot sistemlərinin təhlili; xərc maddələrinin təhlili; mənfəətin və satışın proqnozu; maliyyə təhlili; ehtiyatların aşkar edilməsi və effektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

8. Daxili auditorlar resurslardan istifadənin səmərəlik səviyyəsini, qənaət və rentabellik yollarını araşdırarkən, ilk növbədə aşağıdakılara riayət olunub-olunmamasına diqqət yetirməlidirlər;

- Qənaət və rentabelliğin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq normativlərin müəyyənləşdirilməsi;

- Müəyyən edilmiş normativ və standartlara əməl olunması;

- Nöqsanların aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

9. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında rəyi formalaşdırmaq, uçot prosesində yaranan informasiyaların dəyərini yüksəltmək üçün sağlam düşüncəyə əsaslanan sübutlar zəruridir. Daxili auditin effektiv fəaliyyəti üçün əsas şərt auditə və işlərin keyfiyyətinə məsrəflərin azaldılmasını təmin edən standartların olmasıdır.

10. Elmi işdə müəssisədə auditin prosedurlarını, istiqamətlərini, sahələrini fərqləndirən əsas istiqamətlər göstərilir. Konkret yoxlama metodikasının rəsmiləşdirilməsində zəruri tələblərin müəyyənləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Müəssisədaxili (firmadaxili) standartlara uyğun olaraq bu metodika normativ-məlumat

xarakterli sənəd kimi rəsmiləşdirilə bilər.

11. Auditin təşkilatdaxili (firmadaxili) normativ bazasının yaradılması, bu istiqamətdə standartların hazırlanması heç də milli normativ, qanunvericilik sənədlərinə, standartlara- ziddiyət yaratmayır əksinə onlarla həmrəylik təşkil edərək, milli və beynəlxalq prinsiplər baxımından auditin aparılması üçün əlverişli zəmin yaradır. Elmi işdə auditin təşkilatdaxili (firmadaxili) normativ bazasının, standartların hazırlanma istiqamətləri göstərilir.

12. Fəaliyyət səhəsindən, istehsal həcmindən və digər amillərdən asılı olaraq, iri və orta müəssisələrdə daxili auditin tətbiqi məqsədilə xüsusi bölmənin, kiçik müəssisələrdə isə müvafiq mütəxəssisin həmin işə cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Daxili auditin təşkilində mühüm məsələ daxili audit bölməsinin təşkilat strukturunun yaradılması və bölmədə işləyəcək əməkdaşların təcrübə və səriştəliyinin qiymətləndirilməsidir.

13. Daxili audit üçün məxfilik və müstəqillik prinsipləri əsas sayılır, Daxili auditorlar yoxladıqları fəaliyyət sahələrindən asılı olmamalıdırlar, Onların müstəqilliyi öz funksiyalarını sərbəst və obyektiv həyata keçirmək mühitinin mövcudluğu ilə şərtlənir. Daxili audit bölməsinin təşkilat statusu onun fəaliyyətinin müstəqilliyinə - təminat verməlidir. Daxili audit bölməsinin rəhbərliyi (və ya daxili auditor) geniş fəaliyyət səlahiyyətləri ilə yanaşı, auditor rəylərinə yüksək səviyyədə baxılması və auditorların təklifləri əsasında müvafiq qərarların qəbul edilməsi üzrə yetərli səlahiyyətlərə də malik olmalıdır.

14. Fikrimizcə daxili auditorlar öz işlərini daxili audit fəaliyyətinin və ayrılıqda hər bir auditorun ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsini əsas məqsəd hesab edən beynəlxalq assosiasiyanın - Daxili Auditorlar İnstitutunun işləyib hazırladığı tövsiyələr və standartlar əsasında həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur, Daxili Auditorlar İnstitutu daxili auditin peşə fəaliyyətinin yeni strukturunu işləyib hazırlamışdır. Bu struktur aşağıdakıları əhatə edir;

- daxili auditorların Etika Məcəlləsi;
- daxili auditin aparılması standartları;
- təcrübə üzrə məsləhətlər;

- təcrübə üzrə vəsaitlər.

15. Azərbaycan Respublikasında daxili audit sisteminin qurulması sahəsində müvafiq beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi zərurətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası da bir çox beynəlxalq audit qurumları, o cümlədən 1941-ci ildə daxili audit sahəsində ilk peşə birliyi kimi qurulmuş və hazırda bu peşənin dünyada şəksiz lideri sayılan beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutu (ABŞ) ilə bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparır. Həmin işin ilkin nəticəsi olaraq, Daxili Auditorlar İnstitutu İdarəetmə Şurasının Kvebek (Kanada) şəhərində keçirilən 1999-cu il 26 iyun tarixli iclasında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının müraciəti əsasında ölkəmizdə Daxili Auditorlar İnstitutunun «Audit- Azərbaycan» bölməsinin yaradılması haqda qərar qəbul edilmişdir.

«Audit-Azərbaycan» bölməsi iqtisadi islahatlar çərçivəsində daxili auditor peşəsinin zəruriliyi nəzərə alınaraq, ölkəmizdə daxili auditor peşəsinin yayılması və inkişaf etdirilməsi, daxili audit standart və normalarının işlənib hazırlanması, təkmilləşdirilməsi, daxili auditorların peşə müstəqilliyinin təmin edilməsi və mənafelərinin qorunması, peşəkarlıqlarının artırılması məqsədilə yaradılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1.«Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Bakı, 1994
2. «Azərbaycan Respublikası Auditor Palatası haqqında Əsasnamə», 1995
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı, «Hüquq nəşriyyatı», 2000
5. Azərbaycanın Milli audit standartları, Bakı, “Nağıl evi”. 2004
6. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu, Bakı, 2004.
7. Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu, Bakı 2007.
8. Hacıyev R.Ş. Təftiş və nəzarət (dərslük). Bakı, 1999
9. Novruzov V.Q. və başqaları. Audit. (dərs vəsaiti). Bakı – 2001.
10. Audit, dərs vəsaiti. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001
11. Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər. I cild. Tərtibçilər: Q.Bayramov, R.Qənizadə, S. Rəhimova. Bakı, “Nağıl evi”, 2002.
12. Hacıyev R.S. Səbzəliyev S.M. Auditin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADİU - c nəşriyyatı, 2003.
13. İqtisadi təhlil, dərslik. Dos. Cəfərli H.A.. «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, 2009.
14. İqtisadi təhlil, dərslik. Mahmudov İ.M.,İsmayılov N.M., Zeynalov T.Ş. ADİU-nun nəşriyyatı, 2010.
15. «İqtisadi təhlil» fənninin tədrisinə dair metodiki vəsait, Cəfərli H.A. ADİU-nun nəşriyyatı, 2010.
16. Praktiki audit, dərslik. Kazımov R.N., Namazova C.B. ADİU-nun nəşriyyatı, 2011.
17. Praktiki audit, dərs vəsaiti. Abbasova S.A. ADİU-nun «Elm və Təhsil» 2011.
18. Audit, dərs vəsaiti. Hacıyev F.Ş., Əliyev Ş.H. ADİU-nun nəşriyyatı, 2011.
19. Maliyyə təhlili, dərslik. Kazımov R.N., Müslümov S.Y., ADİU-nun nəşriyyatı, 2012.
20. Abbasov İ.M. Audit (dərslük). Bakı, 2013.
21. Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı Konsepsiyası. Bakı, 2001
22. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin bülletenləri.

23. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı, №4-5/2000, №4,5,7,9-11/2001, №2,5- 7,11/2002
24. Azərbaycanca audit: təşəkküldən inkişafa doğru (1996-2001-ci illər). Bakı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının nəşri, 2002
25. “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizədə nəzarətin rolu və əhəmiyyəti. (2008). /Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans. Bakı, 18-19 Sentyabr. s. 50-56.
26. BPP Learning Media - ACCA F8 “Audit and Assurance” (The Association of Chartered Certified Accountants)
27. Адамс Р. Основы аудита. Москва, «Аудит», 1995.
28. Аксененко А.Ф. Информационное обеспечение экономического анализа. М., «Финансы», 1978.
29. Андропов В.Д. Практический аудит. Москва, «Экономика», 1994.
30. Андреев В.Д. Практический аудит. Справочное пособие. Москва, «Экономика», 1994.
31. Аренс Э.Д., Лоббек Дж.К. Аудит. Москва, «Финансы и статистика», 1995.
32. Артеменко В.Г., Беллендер М.В. Финансовый анализ. М., «Финансы и статистика», 1997.
33. Аудит. Учебник для вузов (Подольский В.И., Поляк Г.Б., Савин А.А., Сошников Л.В.). Под редакцией проф. Подольского В.И. Москва, «Аудит», ЮНИТИ, 2003.
34. Бавдеи А.Л., Белей И.Н., Добрышевский Н.П., Пупка Г.М., Филиппенко С.И. Аудит и ревизия. Минск, «Минсанта», 1994.
35. Шеремет А.Д., Суйц В.П. Аудит. Москва, «Инфра», 2005.
36. Ерофеева В.А., Пискунов В.А., Битюкова Т.А. Аудит. Москва, «Высшее образование», 2005.
37. Бычкова С.М. Планирование в аудите. М., «Финансы и статистика», 2000.
38. Додж Р. Краткое руководство по стандартам и нормам аудита. М., «Финансы и статистика», 1992.
39. Ковалев В.В. Финансовый анализ. Москва, «Финансы и статистика», 1996.
40. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия. Пер. с франц. Под ред. Белых Л.П. – М., «Аудит», ЮНИТИ, 1997.